

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar. Meer informatie is te vinden op www.gendergeschiedenis.nl.

Redactie
Greetje Bijl (hoofdredacteur)
Barbara Bulckaert
Marie-Christine Engels
Lonneke Geerlings
Irene Geerts
Loes Heiligers
Nina Kuin
Laura Nys
Jonas Roelens

Redactieadres
E-mail: historica@gendergeschiedenis.nl

Lidmaatschap
VVG, p/a Atria, Vijzelstraat 20, 1017 HK Amsterdam
tel: 02030 31 500
www.gendergeschiedenis.nl

Voor privépersonen bedraagt de contributie €27,50 per jaar (lidmaatschap); reductielidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder de €1200,- per maand): €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse algemene ledenvergadering.

Voor instellingen kost *Historica* €27,50. Instellingen kunnen geen aanspraak maken op de rechten van leden. Het bedrag moet vooraf worden betaald.

Lidmaatschappen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de lidmaatschapsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

Lid of abonnee worden kan via de website, door te bellen of door het bedrag over te maken op het VVG-bankrekeningnummer NL94 INGB 0004102980 (de BIC-code is INGBNL2A). Een briefkaart sturen naar de Vereniging voor Gendergeschiedenis kan ook, dan ontvangt u een acceptgiro. Donaties zijn van harte welkom!

Inleveren kopij
Nieuwe artikelen graag e-mailen naar historica@gendergeschiedenis.nl

De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren en bepaalt in welk nummer een artikel verschijnt. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun artikelen.

Bestuur Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG)
Greetje Bijl (Historica)
greetjebijl@gmail.com
Lonneke Geerlings (Historica)
a.j.m.geerlings@vu.nl
Ellen Boonstra (secretaris, adreswijzigingen)
ellen@warande30k.nl
Els Flour (penningmeester)
e.flour@amazon.be
Evelien Rijsbosch (Atria)
e.rijsbosch@atria.nl
Margit van der Steen (voorzitter)
m.vandersteen@bureau-aetas.nl

Historica verschijnt met steun van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (www.atria.nl).

Wij hebben onze best gedaan om alle rechthebbenden van het beeldmateriaal in deze *Historica* te achterhalen. Meent u dat uw materiaal is gebruikt zonder voorafgaande toestemming, neem dan contact op met de redactie.

ISSN 1382-9314

Lay-out: Pien Steringa
Diges | geschiedenis & media, www.diges.nl
Druk: Drukwerkdeal.nl
Distributie: VvG, Ellen Boonstra

Foto omslag: afbeelding van Mathilde van Essen met haar broer, hertog Otto I van Zwaben, onderaan het zogenaamde Otto-Mathilde-kruis, een tiende-eeuws processiekruis uit Essen.

In dit nummer

/ Biografie /

- 3 Het bedenken van zottigheden.
Schrijven over leven en werk van
Cissy van Marxveldt
Monica Soeting

/ Negentiende eeuw /

- 7 De Italiaanse eenwording al femminile.
De maatschappelijke rol van de vrouw in
Mazzini's *Doveri dell'uomo* en de educa-
tie van de taal
Saskia Kroonenberg

/ Genderview /

- 13 Maria Grever: #MeToo-beweging: een
historisch keerpunt
Greetje Bijl

/ Middeleeuwen /

- 19 "Hoe groot was haar verlangen om mij
te zien". Relaties tussen mannen en

vrouwen in monastieke milieus van de
negende tot de elfde eeuw

Jirki Thibaut

/ Historiografie /

- 24 De grote afwezige? De klant in het histo-
risch onderzoek over prostitutie
Pieter Vanhees

/ Recensie /

- 28 Dupont, Hofman & Roelens, *Verzwegen
verlangen. Een geschiedenis van homo-
seksualiteit in België*
Judith Schuyf

/ Onder de loep /

- 29 Tastbaar verpleegkundig erfgoed in
'open depot'
Cecile aan de Stegge

Onder *historicae*

In deze tijd vallen veel 'grote' mannen van hun sokkel. De #MeToo-beweging is in 2017 door het weekblad *Time* uitgeroepen tot persoon van het jaar. Maria Grever noemt de beweging in het interview in deze *Historica* een historisch keerpunt. Deze beweging is veel breder gedragen dan voorgaande protesten van feministen tegen seksueel geweld en intimidatie en wordt publiekelijk gesteund door veel mannen. De vele beschuldigingen laten duidelijk zien dat het niet gaat om incidenten, maar om een structureel probleem. Het zijn de ongelijke machtsverhoudingen die het misbruik in stand houden. De #MeToo-beweging geeft slachtoffers een stem en macht.

Een debat dat al langer gevoerd wordt, draait rond de vraag of prostitutie onderdeel is van het systeem dat seksueel geweld en intimidatie in stand houdt. In zijn bijdrage stelt Pieter Vanhees dat er in historisch onderzoek meer aandacht moet komen voor de klanten van prostituees. De impact van prostitutie op het leven van vrouwen die zich prostitueerden is weliswaar groter dan de impact op het leven van de klanten, de gebruikers. Maar de onderbelichte en daardoor minder gestigmatiseerde positie van de anonieme klant is daardoor niet minder relevant voor de geschiedschrijving.

In het reguleren van (seksuele) omgangsvormen tussen man en vrouw, is de rol van de Kerk niet weg te denken. Vooral voor de kloosterorden golden strenge omgangsregels. Jirki Thibaut onderzoekt in haar artikel de contacten tussen mannen en vrouwen in een monastieke context van de negende tot de elfde eeuw. Thibaut gaat in op de *agency* van vrouwen en hoe zij invloed uitoefenden als medeauteur of redacteur van middeleeuwse geschriften. De relatie tussen werk, gender en identiteit komt uitvoerig aan bod in het artikel van Monica Soeting over de vroegtwintigste-eeuwse schrijfster Cissy van Marxveldt. Soeting laat zien hoe Van Marxveldt in interviews zorgvuldig bouwde aan een reputatie als gegoede, zorgzame moeder en echtgenote, waarbij ze haar werk bagatelliseerde. Hoe verhiel zich dat ten opzichte van het feit ze haar vrouwelijke romanpersonages juist de grenzen liet opzoeken van hun genderrol?

Als het gaat om ouders is er onder historici ondertussen ook een soort 'HeToo-beweging' gaande. 'Helden' uit de koloniale Nederlandse geschiedenis worden van hun sokkel getrokken. Maria Grever spreekt over de rol die gender speelt in het creëren van een nationale identiteit, die meestal mannelijk is. Maar Saskia Kroonenberg wijst er in haar bijdrage op dat na de eenwording van Italië in 1861 juist een bijzondere rol was weggelegd voor vrouwen in het vormgeven van de Italiaanse identiteit. Voor de filosoof Mazzini waren het namelijk vrouwen die door het opvoeden en onderwijzen in de Italiaanse taal de burgers tot Italianen moesten vormen.

In deze tijd waarin allerlei stemmen oproepen tot een kritische herlezing van het nationale verleden, moeten ook vrouwen daar een eigen rol in opeisen. Een nieuwe tijd vraagt om nieuwe helden en een inclusief burgerschap dat recht doet aan alle mensen die in Nederland wonen.

Greetje Bijl, hoofdredacteur *Historica*

Schrijven over leven en werk van Cissy van Marxveldt

Het bedenken van zottigheden

Cissy van Marxveldt, pseudoniem van Setske de Haan (1889-1948), publiceerde tussen 1917 en 1948 in totaal 26 romans en verhalenbundels, waarvan een groot deel voor meisjes en jonge vrouwen. Haar bekendste boeken zijn de Joop ter Heul-serie, Een zomerzothed en de Marijke-serie. Deze romans, en de schrijfster zelf, worden veelal als on-emanipatoir beschouwd. Hoewel Van Marxveldt daartoe ook zelf aanleiding gaf, is de werkelijkheid, zoals altijd, gecompliceerder dan dat.

/ Monica Soeting /

Iedere biografie komt met haar eigen moeilijkheden. Met mijn biografie van Cissy van Marxveldt stuitte ik al meteen aan het begin op een belangrijk probleem: er bleken nauwelijks primaire bronnen te zijn. De familie had nog een dagboek van Van Marxveldt uit de tweede helft van 1908, een stapeltje brieven, een fotoalbum en een doosje losse foto's, maar dat was het zo ongeveer. Gelukkig vond ik meer informatie in verschillende stedelijke en regionale archieven, in het archief van het Rode Kruis en bij de Stichting 1940-1945. Het zoeken via Delpher leverde een berg recensies van Van Marxveldts werk op en zes interviews met haar, die tussen 1926 en 1948 in verschillende tijdschriften en dagbladen waren verschenen.

Maar toen begonnen de problemen pas echt. De interviews, die in eerste instantie een goudmijn leken te zijn, zorgden al gauw voor grote verwarring. Veel van wat Van Marxveldt in deze vraaggesprekken vertelde, kwam domweg niet overeen met de gegevens die ik in het dagboek, de brieven en de archiefstukken had gelezen. Zo vertelde ze aan haar interviewers dat ze als kind een Zwitserse gouvernante had gehad, wat gezien het inkomen van haar vader onmogelijk waar kon zijn. Ook zei ze dat ze twee jaar in het Engelse Bath op een kostschool had gezeten, terwijl uit documenten bleek dat dat slechts een jaar was geweest. Bovendien had ze het over een toelatingsexamen voor de universiteit van Oxford, maar daarover was niets terug te vinden. Als haar gevraagd werd of haar romans biografische aspecten hadden – en die vraag werd bijna altijd gesteld – antwoordde ze volmondig met “ja”. Ze wás, zei ze, deels Joop ter Heul (het ik-personage van de gelijknamige serie, die tussen 1919 en 1925 werd gepubliceerd), maar deels ook Joops frivole, anglofiële zus Julie. Juut, de hoofdpersoon van de roman *De Stormers* (1925) had haar zusje kunnen zijn, en Babs uit *Kwikzilver* (1926) was haar evenbeeld. Maar het boekpersonage Joop is de

dochter van een rijke zakenman uit Amsterdam-Zuid, Juut is de dochter van een burgemeester van een Friese stad en een mondaine, rijke Amsterdamse, en de frivole Babs is getrouwd met een zakenman. De sociaal-maatschappelijke positie van deze personages staat in grote tegenstelling tot die van Van Marxveldts ouders en van Van Marxveldt zelf.

Arcadia

Cissy van Marxveldt werd op 24 november 1889 als Setske de Haan geboren in de Friese plaats Oranjewoud. Van Marxveldts grootouders waren van vaders kant slecht verdienende arbeiders. Haar vader, Ynze de Haan, was aan de armoede ontsnapt door onderwijzer te worden. Toen hij na het halen van zijn hoofdakte in 1887 een aanstelling als hoofdonderwijzer aan de Openbare Lagere School in Oranjewoud kreeg, was dat een soort hoofdprijs, want Oranjewoud was een rijke enclave in de arme veenstreek. Deze plaats was ooit gesticht als een landgoed van een van de Oranjes (een dorp werd Oranjewoud pas officieel na de Tweede Wereldoorlog) en er stond een groot aantal landhuizen en villa's met bijbehorende lanen en parken. Hoewel het gezin De Haan niet langer deel uitmaakte van de arbeidersklasse, hoorde het geenszins tot de voorname en rijke families.

Interessant zijn de verwijzingen naar Oranjewoud die in Van Marxveldts romans te vinden zijn, zoals in de *Marijke*-serie (1929-

1934). In die serie verblijft Marijke, de jonge hoofdpersoon, tijdens een korte vakantie een nacht en een halve dag in die plaats. Ze raakt er gecharmeerd van een simpel boertje met wie ze een kort gesprek voert, en bewondert het landschap: “Het water waarbij ze zat, rimpelde nauwelijks. Er was een geur van hooi, en een geur van klaver... Ze dacht: ‘Hier zou ik wel altijd, altijd willen blijven...’”¹ Maar als het boertje vraagt of ze uit Friesland komt, benadrukt ze dat ze in Hilversum is geboren, en geen druppel Fries bloed in haar aderen heeft. Marijke typeert zich hier als een stadse jonge vrouw, die in het iets minder arcadische, maar even voornamer, zo niet welvarender Gooi thuis hoort.

Zoveel was dus duidelijk: in openbare interviews maakte Van Marxveldt haar achtergrond mooier en voornamer dan die was. Maar betekende dat, dat ik haar van leugens moest betichten? Het antwoord op die vraag zou zo'n veertig jaar geleden nog bevestigend worden beantwoord, maar nu beslist niet meer.

De nieuwe biografie

Sinds ongeveer de jaren tachtig, zo'n twintig jaar na de intrede van de *linguistic turn*, worden biografieën tot het genre *life writing* gerekend, net als autobiografieën, dagboeken, memoires – alles, kortom, wat met de weergave van levens te maken heeft. Binnen het kader van *life writing* onderzoek geldt, onder andere, dat autobiografische uitingen altijd ook te maken hebben met identiteitsvorming en zelfpresentatie, zoals Julie Watson en Sidonie Smith in het standaardwerk *Reading Autobiography* en het vorig jaar verschenen *Life Writing in the Long Run* laten zien.² De erkenning van het belang van *performance* – het ‘creëren’ van identiteit binnen een bepaalde context – heeft volgens Mineke Bosch zelfs tot een nieuw soort biografie geleid. Daarin wordt “afscheid [...] genomen van het zoeken >>

Collectie Setske Jansen-Breek

Setske met haar ouders in Oranjewoud (en een arbeider?), ca. 1902.

Collectie Setske Jansen-Beek

Setske de Haan rond 1908.

naar de crux van een leven in termen van (jeugd)trauma's en geheimen onder invloed van het twintigste-eeuwse psychoanalytische complex". In de nieuwe biografie gaat het niet langer om "de waarheid", maar vooral ook om de vraag hoe de gebiografeerde door anderen wordt gezien en beschreven en hoe zij zich als – om maar wat te noemen – wetenschapster, politica, toneelspeelster of schrijfster presenteert. Of, zoals Bosch het verwoordt: "Het gaat erom te zien en in kaart te brengen wat een persoon 'doet' en 'zegt' in relatie tot het discours en de performances van tijdgenoten, familie en vrienden, maar ook van verre persoonlijkheden en *celebrities*, (verbeeldingen van) historische voorbeelden en fictieve personages om te begrijpen wat het effect of de betekenis van het handelen kan zijn van de persoon in kwestie."

Dit alles heeft, concludeert Bosch, consequenties voor de omgang van biografen met het bronnenmateriaal. Gepubliceerde autobiografische teksten en openbare uitspraken, zoals in interviews, maar ook in niet gepubliceerde dagboeken, memoires en brieven maken duidelijk hoe het biografisch subject zich "op bepaalde momenten voor een bepaald publiek" heeft willen laten zien.³ Dat geldt ook voor Van Marxveldt. De vraag was alleen: wat wilde Van Marxveldt met haar zelfpresentatie bewerkstelligen?

Hobbyschrijfster

Die vraag werd ingewikkeld toen ik op een tweede ongerijmdheid stuitte. Van Marxveldt was een gedisciplineerde schrijfster die tijdens haar korte leven – ze werd niet ouder dan 58 jaar – 26 romans voor meisjes en vol-

wassenen, en tientallen korte verhalen publiceerde. Toch vertelde ze in de verschillende interviews dat ze het schrijven slechts als hobby beschouwde, en dat ze haar meisjesboeken alleen maar schreef omdat het zo leuk was allerlei zottigheden te bedenken. In die vraaggesprekken benadrukte ze bovendien dat ze alleen schreef als de kinderen naar school waren en het huishouden aan kant was. Zo schreef de journaliste I.F. van Gelderen-de Witte in een interview met Van Marxveldt, dat in 1935 in de *Haagsche Courant* verscheen:

De schrijfster is van meening, dat de getrouwde vrouw en moeder – buitengewone omstandigheden daargelaten – haar volle geluk en bevrediging kan en moet vinden in haar zorgen voor gezin en huis. Op mijn tegenwerping, dat het toch mogelijk is, dat er vrouwen zijn, die daarbuiten nog iets wensen, en dat het toch veelal louter egoïsme is, dat de moeder geheel voor zich doet opeischen, antwoordde zij met een lieven, rustigen glimlach, dat kinderen egoïst mogen zijn in dit opzicht. Wie tijd en energie overhouden, kunnen die haars inziens besteden aan lezen, handwerken, ontwikkeling en maatschappelijk werk, alles in huis mogelijk, althans zonder haar aandacht en persoonlijke aanwezigheid daarvan te veel of dwingend weg te leiden. Zij gevoelt het zelfs als inconvenient, dat haar werk haar nu eenmaal niet op gezette tijden loslaten wil, en zij zich niet altijd op het oogenblik, dat de schooldeuren opengaan, volkomen omschakelen kan.⁴

De vraag werd nu: waarom maakte Van Marxveldt in het openbaar haar achtergrond 'hoger' en voornamer, terwijl ze haar werk naar beneden haalde? Het antwoord daarop, zo moest ik vaststellen, lag in de vraag zelf besloten.

Op stand

Dat Van Marxveldt haar achtergrond voornamer maakte dan die in werkelijkheid was, voerde ik terug op de ambities van haar ouders, en vooral die van haar vader. Hijzelf was immers dankzij zijn aanstelling in Oranjewoud vanuit de arbeidersklasse tot de lagere middenklasse toegetreden. Uit het dagboek van Van Marxveldt uit 1908 bleek dat hij wilde dat zijn dochter een examen zou afleggen voor de mo-akte Engels (het vereiste diploma om les te kunnen geven in het middelbaar onderwijs) en lerares zou worden. Vandaar ook dat ze na haar hbs-tijd (ze deed geen eindexamen) in 1908 naar Engeland vertrok. In deze tijd bestond er alleen nog maar een mo-examen, geen mo-opleiding. Wie examen wilde doen, moest enige tijd in Engeland hebben doorgebracht. Anders dan Van Marxveldt in interviews vertelde, had haar verblijf in Engeland dus niets met stand te maken. Ze ging niet naar een kostschool voor de *finishing touch*, maar met het oog op een mogelijke baan en economische zelfstandigheid.

Setske zelf was niet minder ambitieus dan haar vader. Na haar terugkeer in Oranjewoud, een mislukte poging om zich op het mo-examen voor te bereiden en een blauwe maandag als administratrice bij de *Dragster Courant*, vertrok ze rond 1912 naar Amsterdam. Daar vond ze onderdak bij een oom en tante die ze, zo blijkt uit brieven van Setske aan haar ouders, beneden haar stand vond. In 1913 betrok ze daarom een kamer bij een zekere mevrouw De Munck, een respectabele weduwe van een rijksambtenaar, die in een groot huis woonde in de keurige Grensstraat, destijds aan de rand van Amsterdam. Na een opleiding aan een type-school vond Setske een baan als correspondentente bij een handelsfirma. Op zaterdagen, als de eigenaar van de firma niet op kantoor was, tikte ze lange brieven aan haar ouders.

Uit die brieven blijkt dat Setske er stevig aan werkte om haar positie als lid van de middenklasse te bestendigen, en liefst een plaats in de hogere middenklasse wilde veroveren. Zo zette ze zich steeds af tegen arbeiders, dienstmeisjes en winkeliers, maar ook tegen de grootgrondbezitters in Oranjewoud. Ze spiegelde zich aan de goede manieren van mevrouw De Munck en ging met haar en met vriendinnen naar toneelstukken en concerten. Ze las gedichten en Engelse romans en maakte, zoals het dames betaamde, visites.

Het dappere huisvrouwje

Nu woonde er bij mevrouw De Munck ook een jonge landmeter en reservist in het leger. Leo Beek noemde hij zich, hoewel hij in werkelijkheid Leon Beek heette. Hij was in 1893 geboren in de Lepelstraat in Amsterdam, een straat aan de rand van de Joodse buurt. Leo was dan ook zoon van Joodse ouders. Hem was er echter alles aan gelegen zijn Joodse afkomst te verhullen. Daarom had hij de 'n' uit zijn voornaam laten vallen, en had hij Setske aanvankelijk verteld dat zijn ouders in Den Helder woonden.

Collectie Setske Jansen-Bek

Setske de Haan (rechts) met vriendin in Amsterdam, 1913.

Leo's pogingen om vooral niet als Joods 'herkend' te worden, moeten we in hetzelfde kader plaatsen als Setskes verhuizing naar Amsterdam en haar intrek bij mevrouw De Munck: Leo was minstens zo sociaal ambitieus als Setske. Destijds waren er genoeg redenen om je van het Jodendom af te keren als je hogerop wilde, en dat gold vooral voor degenen die in de Amsterdamse Joodse buurt wa-

ren geboren. Die buurt stond, zoals Josje Lakmaker in de indrukwekkende biografie⁵ van haar grootvader laat zien, voor armoede en achterstand, vervuiling en besmettelijke ziektes. Bovendien werden Joden op vele terreinen gediscrimineerd.

Setske en Leo werden verliefd en trouwden in 1916. Na de Eerste Wereldoorlog verhuisden ze naar Hilversum en vandaar weer terug naar Amsterdam, waar ze tot 1940 als yuppies *avant la lettre* naar steeds grotere woningen verhuisden en steeds dichterbij het Vondelpark gingen wonen. Omdat Leo eigenaar was van een niet bepaald winstgevend agentuur in textiel, verdiende Setske met haar steeds populairder wordende romans en vele korte verhalen en columns in alle mogelijke tijdschriften en kranten de kost voor het gezin. Toch presenteerde ze zich in interviews als "het dappere huisvrouwje van een Amsterdamsche zakenman, die in de zgn. Concertgebouw woont en die dagelijks flaneert langs den Museumboekhandel, waar vaak haar boeken de etalages sieren", zoals in een interview uit 1928 te lezen stond.⁶

Ideaal

Toen ik het een en ander samenvoegde, werd me duidelijk waarom Van Marxveldt haar werk in de interviews naar beneden haalde. Wie naar een andere klasse wil opstijgen, moet zich niet alleen de manieren, maar ook de idealen van die klasse eigen maken. Een van de idealen van de hogere middenklasse was dat van de getrouwde, goed opgeleide vrouw, die niet voor het geld hoeft te werken en wier grootste taak het is een rustige, voorname huissfeer te creëren, een sfeer waarin de man zich na het werk kan ontspannen en de kinderen zich kunnen ontwikkelen. Precies

dus zoals Van Marxveldt zich in het interview met I.F. van Gelderen-de Witte had gepresenteerd. Ook het *Bildungs*-ideaal van de hogere middenklasse maakte ze zich eigen en daarom, denk ik, komen er in al haar romans zoveel verwijzingen voor naar vreemde talen, klassieke literatuur als van Goethe en Shakespeare, en klassieke muziek. Bovendien komen in bijna al haar romans uitvoerige beschrijvingen van diners, kostbare kleding, behaaglijke woningrichtingen en beleefde omgangsvormen voor. Daardoor laten veel van haar boeken zich als handboeken voor *social climbers* lezen, zoals *Game – and set!* (1917). In dit verhaal neemt mevrouw Van Deyl, de moeder van een van de twee vrouwelijke hoofdpersonen haar dochter en haar vriendin mee uit eten in een duur restaurant. Van Marxveldt beschrijft het etentje in volle glorie, inclusief het uitgebreide menu en de 'makkelijke' manier waarmee de in zwart fluweel geklede mevrouw Van Deyl met het personeel omgaat:

Wat was het heerlijk weer eens glanzend-gedekte tafels te zien, met bloemen, en wijn te zien pieren in de kristal-heldere glazen met hun groenen en rooden weerschijn. Mevrouw Van Deyl zocht langzaam, met veel zorg, de grootste lekkernijen uit. "Houd-je van tong, Henny? Lies is er dol op, dat weet ik." "O ja, mevrouw." "Mooi zoo, dan ben ik er nu bijna, geloof ik. Kijk eens," ze wees met haar vinger bij, "eerst een hors d'oeuvre, dan, ja wat voor soep, kerry, schildpad..." "Hè nee, moeder, veel te scherp." "Nu, zeg 't dan maar." "Goed, laat eens kijken... Pouletsoep, daar houdt Henny ook van. Vindt u dat goed?" "Prachtig. Dan eerst een croquetje, en dan tong nietwaar, verder aardappelen met kalfsbiefstuk en andijvie. Ja Henny, 'k heb goed onthouden, dat je daar zoo veel van houdt. Dan kip of eend, wat heb-

>>

Cissy van Marxveldt, eind jaren twintig.

Collectie Setske Jansen-Bek

ben jullie liever? 't Kan mij niet schelen. Goed [...] kip, met compôte, gemengde compôte maar, hè? Veel ananas, Henny? Goed kind, 'k zal het zeggen. Ijs? Een plombière? Jij mocca Lies? Uitstekend. En voor toe-tje, slagroom met confituren dunkt me." [...] Ze wenkte een kellner, bestelde. Wat een gemakkelijke manieren had ze.⁷

Geëmancipeerde heldinnen

Maar daarmee is nog niet alles gezegd. Van Marxveldts ontkenning van haar schrijverschap had ook te maken met de zware kritiek die vrouwelijke auteurs in het interbellum van mannelijke collega's kregen. Volgens deze mannen, onder wie Menno ter Braak, konden vrouwen geen 'Literatuur' produceren, en bedierven ze met hun populaire flutromannetjes de markt.⁸ Veel vrouwelijke auteurs namen de vlucht naar voren, en vertelden iedereen dat ze natuurlijk geen échte literatuur konden schrijven – zo ook Van Marxveldt.

Nu kun je je voorstellen dat alle verhalen van Van Marxveldt over haar gefingeerde afkomst (haar pseudoniem, de naam van een adellijke familie in Overijssel, maakte daarvan deel uit) en de ontkenning van haar schrijverschap tot spanningen leidden. Ze had immers een beroep geleerd en uitgeoefend, ze publiceerde jaarlijks een of twee boeken en had zeker tot 1928 – het jaar waarin haar man een baan als personeelschef bij de Bijenkorf kreeg – de kost voor haar gezin verdiend. Had ze dan geen enkele trots?

Na het lezen en vele herlezen moest ik vaststellen dat ze die wel degelijk had. Ze bracht die om alle genoemde redenen niet in het openbaar tot uitdrukking, maar wel in haar romans. Anders dan veel mensen denken,⁹ komen daarin verschillende geëmancipeerde jonge vrouwen voor, die binnen de grenzen van de wet en het fatsoen een min of meer zelfstandig leven leiden, betaalde banen hebben en die met plezier uitoefenen, zoals Babs uit

Collectie Satske Jansen-Beek

Cissy van Marxveldt in de jaren dertig.

Kwikzilver, Puck uit *De Louteringkuur* (1928) en Marijke uit de gelijknamige serie. Om je daarvan bewust te worden, moet je die romans meestal tegenlezen, dus op een andere wijze duiden dan je in eerste instantie geneigd zou zijn. *Kwikzilver* heeft een voor dit genre ongebruikelijk open einde, waarin Babs tegen haar wil met haar man en kind mee naar Indonesië gaat, omdat ze daarvoor haar baan moet opgeven.¹⁰ Puck wordt door de eigenaar van een Amerikaanse krant als tekenares in dienst genomen en Marijke kiest voor een baan als verzorgster in een verpleeghuis in plaats van voor een huwelijk met een rijke jongeman.

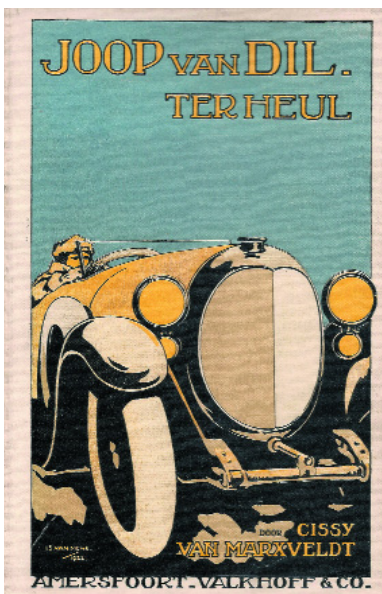
Zelfs *Joop van Dil-ter Heul* (1923) kun je tegenlezen, omdat Joop zich meestal slechts schijnbaar en ironisch aan de wil van haar man onderwerpt. Dit geldt ook voor *Puck van Holten* (1931), waarin de gelijknamige hoofdpersoon een einde maakt aan een relatie met een intellectuele en knappe, maar veeleisende en onbetrouwbare man en kiest voor een verstandshuwelijk met een betrouwbare, saae en

ongepolijste veearts die ze intellectueel de baas is, en die haar haar gang laat gaan. *Een zomerzothed* is geïnspireerd op de Griekse mythe van Pygmalion, een beeldhouwer die met hulp van Aphrodite een marmeren beeld van een vrouw tot leven brengt. In Van Marxveldts roman zijn het echter de vrouwen die de mannen omvormen. De onopvallende en verlegen hoofdpersoon uit de oorlogsroman *Ook zij maakte het mee* (1946), die aanvankelijk volledig ondergeschikt lijkt te zijn aan twee ondergedoken verzetsmannen, maakt in werkelijkheid deel uit van een netwerk van moedige en vindingrijke verzetsvrouwen die levensgevaarlijk werk doen.

Mijn conclusie is dan ook: door haar vrouwelijke hoofdpersonen de zelfstandigheid en het doorzettingsvermogen te geven waarover ze zelf in hoge mate beschikte, maar die ze in het openbaar niet wilde tonen, overwon Van Marxveldt de spanningen die ontstonden tussen haar sociale ambities enerzijds en haar talent, haar werklust en doorzettingsvermogen, de populariteit van haar romans en haar rol als kostwinster anderzijds. Zo maakte ze het ook haar lezeressen mogelijk zich aan haar verschillende dappere en zelfstandige hoofdpersonen te spiegelen, en zich door hen te laten inspireren. ///

Noten:

- 1 C. van Marxveldt, *De toekomst van Marijke* (Amersfoort 1932) 100.
- 2 J. Watson en S. Smith, *Autobiography. A Guide For Interpreting Life Narratives* (Minneapolis 2010); J. Watson en S. Smith, *Life Writing in the Long Run* (Ann Arbor 2016).
- 3 M. Bosch, 'Persona en de performance van identiteit. Parallele ontwikkelingen in de nieuwe biografische geschiedschrijving van gender en van wetenschap', *Tijdschrift voor biografie* 1:3 (2012) 10-22.
- 4 I.F. van Gelderen-de Witte, 'Bij Cissy van Marxveldt', *Haagsche Courant* 6 november 1935.
- 5 J. Lakmaker, *Voorbij de Blauwbrug* (Amsterdam 2008).
- 6 A. Strenght, 'Cissy van Marxveldt vertelt...', *Astra* 12 (juni 1928) 1312-1320.
- 7 C. van Marxveldt, *Game – and set!* (Leiden 1917) 86.
- 8 De letterkundige Erica van Boven heeft hierover uitvoerig gepubliceerd. Zie bijvoorbeeld *Een hoofdstuk apart. 'Vrouwenromans' in de literaire kritiek* (Amsterdam 1992).
- 9 Vooral in de jaren zestig en zeventig ontstond kritiek op het vermeende on-emanipatoire aspect van de boeken van Van Marxveldt, zoals die van Ciska Dresselhuys, hoofdredactrice van het feministische tijdschrift *Opzij* in het artikel 'Schrijven met één hand' (*Opzij* juli/augustus 1980, 5-9).
- 10 Babs heeft geen andere keuze dan haar man te volgen, want vrouwen waren nog tot 2001 wettelijk verplicht met hun echtgenoot mee te verhuizen.

Monica Soeting (1955) is mede-oprichtster van het Nederlands Dagboekarchief en *journal manager* van het *European Journal of Life Writing*. Haar biografie *Cissy van Marxveldt* verscheen in januari 2017. Momenteel werkt ze aan een biografie van koningin Emma.

Contact: m.soeting@xs4all.nl.

De maatschappelijke rol van de vrouw in
Giuseppe Mazzini's *Doveri dell'uomo* en de educatie van de taal

De Italiaanse eenwording 'al femminile'

De Italiaanse eenwording in 1861 bracht een nieuwe maatschappelijke rol voor de vrouw. De republikeinse filosoof Giuseppe Mazzini, vaak gezien als de belangrijkste intellectueel van het *Risorgimento*, pleitte voor gelijke rechten van vrouwen en mannen. In zijn *Doveri dell'uomo* (1860) spoort hij mannen aan hun vrouwen te respecteren, ook op intellectueel gebied. Inderdaad kreeg de vrouw de rol van *madre educatrice* toebedeeld, met de publieke taak om de eerste generatie Italianen op te leiden via morele opvoeding en scholing van het Italiaans – de officiële taal die nog nauwelijks thuis werd gesproken. De vrouw trad daarmee deels uit de privésfeer en kreeg een politieke en intellectuele functie: het vormen van de eerste generatie Italianen.

/ Saskia Kroonenberg /

III

“Houdt [...] de vrouw hoog als gezellin, en als deelgenote, niet slechts van uw vreugde en smart, maar van uw streven, uw gedachten, uw studies en uw pogingen tot maatschappelijke verbetering. Beschouw haar als uw gelijke in het burgerlijke en staatkundige leven.”¹

Giuseppe Mazzini (1805-1872) was een van de belangrijkste denkers in het negentiende-eeuwse Italië in wording. In de periode die bekend staat als het *Risorgimento*, de wederopstanding, waren er veel verschillende opvattingen en invalshoeken over hoe het herrijzende Italië ingericht moest worden. Naast politici en intellectuelen, waren er ook kunstenaars en poëten – zie bijvoorbeeld het gedicht *All'Italia* van Giacomo Leopardi, *La meditazione sulla storia d'Italia* van Francesco Hayez, of Giuseppe Verdi's *Nabucco* – die de romantische en patriottische gemoederen ten behoeve van hun geliefde *patria* aanwakkerden.² In Mazzini's visie moest dit vaderland de bestuursvorm krijgen van de democratie. Zijn doel was de vorming van een seculiere en moderne republiek, bevrijd van het erfgoed van de Contra-reformatie en de feodale en aristocratische onderdrukking van het volk. De kern van zijn gedachtegoed wordt gevormd door het ideaal van de gelijkheid, waarover later meer.

Het jaar 1861 staat bekend als de officiële *Unità d'Italia* – ook al was de unificatie pas

Ordoardo Borrani toont in *26 aprile 1859* hoe een vrouw vanuit huis meewerkt aan de Tweede Onafhankelijkheidsoorlog van Italië: zij naait een grote vlag in de kleuren des vaderlands, rood, wit en groen. Ordoardo Borrani, 26 aprile 1859, Italië, 1859, olie op doek, 75x58cm.

compleet toen in 1870 ook Rome deel uitmaakte van de natie. Wat betreft het volk was er echter niet van een eenheid te spreken. Een voorbeeld van de onderlinge verdeeldheid is de *questione meridionale*, de diepe kloof tussen het zogenaamd 'moderne' Noorden en het 'achtergebleven' Zuiden – Antonio Gramsci wees bijvoorbeeld op de uitbuiting van deze 'interne kolonie' in Italië.³ Beroemd is de uitspraak die wordt toegeschreven aan de patriotische politicus Massimo D'Azeglio (1789-1866): “Nu” Italië gemaakt is moeten we de Italianen maken”.⁴ Deze uiting maakt duidelijk dat de nationale eenwording van Italië, en vooral de vorming van een nationaal volk, expliciet op de politieke agenda stond. De onderling verschillende staten moesten gevormd worden tot een Italiaanse eenheid middels een

gecreëerde mythe: eindelijk bevrijd van buitenlandse onderdrukking, moest men samen optrekken als één sterke natie. Het volk werd beschreven als een familie, met hetzelfde bloed en een gedeelde geschiedenis, religie en taal.

Minder vaak beschreven is de positie van de vrouwen in dit unificatieproject.⁵ *Gli italiani* werden gevormd, maar welke rol werd *le italiane* toebedeeld? Dit artikel bestudeert de maatschappelijke rol van de vrouw in de eenwording van Italië, met name op intellectueel vlak. Hoe hebben zij bijgedragen aan het *Risorgimento* en de nationale bewustwording die daarop volgde? Wat betekende dat voor hun maatschappelijke positie?

Mazzini is een van de weinigen die destijds de vrouw een gelijkwaardige functie toebedeelde. Centraal in zijn denken staat het be-

>>

grip *uguaglianza*, gelijkheid – zowel tussen de verschillende klassen als tussen mannen en vrouwen. Hij stelde dat de mensheid alleen vooruitgang kon boeken als elk individu, ook vrouwelijk, hieraan deelnam. Sociale en juridische verbetering van de positie van de vrouw vormde dan ook een essentieel onderdeel van zijn politieke project. Ook moest een nationale vorm van onderwijs voor iedereen beschikbaar worden, met als doel dat iedereen kon deelnemen aan de republiek. In *Doveri dell'uomo* uit 1860, dat wordt beschouwd als de synthese van zijn geschriften, spoorde hij zijn publiek, de arbeidersklasse, aan om vrouwen te zien als hun gelijken.⁶ Het is de visie van Mazzini die in dit artikel zal worden geanalyseerd.

Gender en natievorming

In deze beschouwing zal gebruik worden gemaakt van Nira Yuval-Davis' *Gender and Nation*. Zij betoogt dat een genderdimensie van belang is in het bestuderen van naties en nationalisme: "constructions of nationhood usually involve specific notions of both 'manhood' and 'womanhood'".⁷ Ter bestudering hiervan zet ze bepaalde kenmerken van het genderdebat uiteen: de tegenstellingen tussen het privé- en het publieke domein en tussen natuur en civilisatie, het verschil tussen sekse en gender, en onderlinge verschillen tussen vrouwen. Daarnaast noemt ze drie dimensies die betrekking hebben op de rol van de vrouw in nationalistisch gedachtengoed: biologie, cultuur en burgerschap. Mazzini's *Doveri* zal aan de hand van deze opposities en dimensies worden gelezen, om te onderzoeken wat volgens hem de plaats van de vrouw zou moeten zijn in de maatschappij.

Naast de maatschappelijke positie van de vrouw in het algemeen zal daarna specifiek worden ingegaan op haar rol in het verspreiden van de nationale taal. Benedict Anderson wijst op de rol van de taal, en die van de geleterde bourgeoisie, in de totstandkoming van natiestaten in Europa in de negentiende eeuw. Hij claimt dat de opkomst van de landstaal (*vernacularization*) vanaf het einde van de achttiende eeuw heeft bijgedragen aan de inbeelding van nationale gemeenschappen. Het spreken en schrijven in een 'eigen', gestandaardiseerde taal is volgens Anderson een essentieel onderdeel van natievorming.⁸ In het geval van Italië sprak halverwege de negentiende eeuw slechts een klein deel van de bevolking het gestandaardiseerde Italiaans: schattingen van het percentage dat in 1861 de taal beheerste variëren van 2,5 tot tien procent. Net als Latijn was het een taal die bestemd was voor de hogere geleterde klassen; enkel het ontwikkelde deel van de bevolking sprak Italiaans (*volgare*).⁹ *La questione della lingua*, het vraagstuk over in welke taal men moest schrijven, speelde al sinds de middeleeuwen – Dante's *De vulgari eloquentia* uit 1303 is bijvoorbeeld een beroemd onderdeel van dit debat.¹⁰ Onder andere we-

Giuseppe Mazzini (1805-1872)

https://en.wikipedia.org/wiki/Giuseppe_Mazzini

gens de literaire traditie werd de negentiende-eeuwse 'nieuwe' nationale taal grotendeels gebaseerd op het veertiende-eeuwse *fiorentino* van Dante, Boccaccio en Petrarca. Deze *lingua patria*, die zoals gezegd tijdens en na de eenwording door weinigen werd gesproken, moest actief onderwezen worden. Wat hierin de rol van de vrouw was, en wat dit voor haar plaats in de maatschappij betekende, wordt in het tweede deel van dit artikel onderzocht.

Naast educatie waren er andere manieren waarop vrouwen deelnamen aan de eenwording; zoals bijvoorbeeld het bereiden van de nieuwe nationale keuken¹¹, het verzorgen van gewonde soldaten of zelfs meevechten aan het front – zowel aan de zijde van de nieuwe staat (verkleed als man) als aan de tegenzijde (beroemd zijn de *brigantesse* in het zuiden van Italië)¹². Deze handelingen zullen echter buiten beschouwing blijven; in dit artikel wordt met name gekeken naar de vrouwelijke bijdragen op intellectueel vlak.

Giuseppe Mazzini: een korte historische achtergrond

Giuseppe Mazzini werd geboren in 1805 in een welgestelde familie in Genua, dat destijds onder Franse heerschappij viel. De idealen uit de Franse Revolutie hadden zich ook hierheen verspreid. Toen na het congres van Wenen in 1815 het *ancien régime* weer aan de macht kwam en liberale hervormingen teruggedraaid werden, groeide de onvrede onder de nationalist. Al jong sloot Mazzini zich aan bij de revolutionaire *Carbonari*, een geheim genootschap dat zich in eerste instantie tegen het Napoleontische bewind in Napels keerde, maar uiteindelijk vooral tegen de Oostenrijkse Restauratie na 1815 actief was. Voor dit lid-

maatschap zat hij in 1830 in de gevangenis. Het jaar daarop vluchtte hij naar Marseille. Tijdens zijn meer dan veertig jaar durende ballingschap in Zwitserland, Frankrijk en Engeland, deed hij zijn democratische en republikeinse ideeën op. Zijn opvattingen verspreidde hij via verschillende bladen, waaronder het door hem opgerichte *Giovine Italia* (opgericht in 1831 en actief tot halverwege de twintigste eeuw). Hij kwam in contact met Franse intellectuelen als Leroux, Lamennais en George Sand, en las werken van Rousseau en Condorcet. Met name de contacten die hij legde in Londen, waar hij in 1837 naar verhuisde, bleken invloedrijk op zijn denken over democratie. Hier ging hij om met onder andere de filosoof John Stuart Mill en zijn vrouw Harriet Taylor. Mazzini raakte overtuigd van het belang van universeel kiesrecht en onderlinge gelijkheid van burgers, zowel wat betreft klasse als sekse. Hiertoe was onderwijs, volgens hem, voor de gehele populatie een essentieel instrument, zowel op intellectueel als moreel niveau. Mazzini pleitte voor een nationale scholing, waarbinnen iedereen leerde lezen en schrijven, en zich bewust werd van haar of zijn plichten als Italiaanse burger. Het uiteindelijke doel was de vooruitgang van de maatschappij. De publicatie *Doveri dell'uomo* uit 1860 is te zien als de samenvatting van zijn gedachtegoed.¹³

Nationalisme en gender

Nira Yuval-Davis¹⁴ betoogt dat in nationalistische ideeën de verhoudingen tussen mannen en vrouwen, en hun verschillende functies binnen de maatschappij, vaak centraal staan. Het gender-aspect blijft volgens Yuval-Davis in de meeste theorieën opvallend vaak achterwege, zelfs in het geval van vrouwelijke auteurs; terwijl het volgens haar de vrouwen zijn die naties reproduceren op biologisch, cultureel en symbolisch niveau.

Een verklaring voor het ontbreken van de rol van de vrouw is dat zij in de geschiedschrijving vaak geplaatst is in het politiek irrelevant geachte privé-domein. Mogelijk komt dit voort uit het gedachtegoed van de klassieke theorieën over het 'sociaal contract', die de publieke van de privé-sfeer onderscheiden. De familie, inclusief de vrouw, behoort enkel tot de laatste. Bovendien beschreven Hobbes en Rousseau de overgang van de natuurstaat naar de geciviliseerde maatschappij uitsluitend in wat zij zagen als mannelijke kenmerken: agressiviteit respectievelijk rationaliteit werden gezien als natuurlijke mannelijke eigenschappen. Vrouwen, die hier niet over zouden beschikken, namen niet deel aan het civilisatieproces en bleven dicht bij de natuur. In de feministische literatuur zijn dit twee centrale binaire onderscheidingen in sociale sferen: de privé- en de publieke, en de natuurlijke en de geciviliseerde.¹⁵ Naast deze duiding van hoe vrouwen zijn uitgesloten beschrijft Yuval-Davis een tweede vraagstuk: het ontologische. Hier is het de vraag waar de grenzen liggen

tussen de categorie ‘man’ en ‘vrouw’, en in hoeverre verschillen tussen mannen en vrouwen biologisch of juist sociaal gedetermineerd zijn. Ze beargumenteert dat zowel de ‘biologische’ sekse als het ‘sociaal-gedetermineerde’ gender te zien zijn als *modes of discourse*; het zijn slechts manieren van benoemen. Ten derde waarschuwt Yuval-Davis voor generalisatie, door te wijzen op de aanwezigheid van onderlinge verschillen tussen vrouwen: niet voor elke vrouw geldt dezelfde situatie. De mate en vorm van onderdrukking hangt samen met de sociaal-maatschappelijke relaties als bijvoorbeeld klasse, afkomst en etniciteit.

In de koppeling van gender aan nationalisme onderscheidt Yuval-Davis drie relevante dimensies: biologie (*Volksnation*), cultuur (*Kultur-nation*) en burgerschap (*Staatnation*). In nationalistisch gedachtegoed komen deze dimensies vaak in bepaalde mate aan bod. De eerste dimensie gaat uit van een gedeelde afkomst; een nationale eenheid op basis van een volk met hetzelfde bloed. De vrouw heeft hierin de rol van het baren. De tweede dimensie baseert zich op een gedeelde culturele grond; bijvoorbeeld moraal, religie en taal. De vrouw is de doorgever van deze cultuur aan haar kinderen. Ten derde, de *Staatnation*, is met name gestoeld op deelname aan de gemeenschap; de nadruk voor de vrouw ligt op haar rechten en plichten op maatschappelijk, sociaal en politiek gebied. In de volgende paragraaf zal Mazzini’s gedachtegoed worden gelezen aan de hand van bovenstaande aspecten.

De positie van de vrouw in *Doveri dell’uomo*

“Hebt de vrouw lief, en eerbiedt haar. Zoekt in haar niet slechts troost, maar kracht, bezieling, en verdubbeling uwer geestelijke en zedelijke vermogens. Wischt elk denkbeeld van meerderheid uit uw geest weg; - ge hebt die niet.”¹⁶

Mazzini wijst hier op de gelijkwaardigheid van de intellectuele en morele gaven van de vrouw, ten opzichte van die van de man. Deze nadruk op de gelijkheid wat betreft de ratio is te bezien vanuit het genderdebat zoals behandeld door Yuval-Davis. Zij beschrijft dat vaak wordt uitgegaan van het onderscheid tussen natuur en civilisatie, waarbij de vrouw wordt gezien als natuurlijk en de man als begiftigd met beschaving.¹⁷ Bij Mazzini zien we dit onderscheid niet. In zijn beschrijvingen vergelijkt hij de man-vrouw verhoudingen enerzijds met een muziekstuk (een cultureel artefact) en anderzijds met een boom (een natuurverschijnsel). Zowel vanuit cultureel als natuurlijk oogpunt zijn man en vrouw gelijk, omdat ze van hetzelfde materiaal zijn gemaakt. Zoals twee takken aan dezelfde boomstam afzonderlijk bewegen, zo zijn zowel de mannelijke als de vrouwelijke noot nodig voor het muziekstuk van de mensheid.¹⁸ Hoewel de twee geslachten van elkaar verschillen, zijn ze wel gelijk. God ziet iedereen in de eerste plaats als mens. De mensheid wordt onderscheiden van de natuur door bepaalde eigenschappen: socia-

le neiging, aanleg voor educatie en vermogen tot vooruitgang. Ieder mens heeft de mogelijkheid zich te ontwikkelen, zowel man als vrouw. Mazzini betoogt hiermee dat vrouwen niet ‘natuurlijker’ zijn dan mannen, maar daarentegen ook in de beschaafde samenleving horen.

Zoals reeds aangegeven, is een ander door Yuval-Davis uitgelicht onderscheid in het genderdebat, dat tussen het privé- en het publieke domein. Feministische kritiek op Mazzini is dat hij de vrouw in de privé sfeer houdt, door haar de ‘natuurlijke functie’ van moeder en echtgenote toe te dichten.¹⁹ Zijn werk houdt bovendien het mannelijke perspectief aan. De vrouw wordt alleen expliciet genoemd in hoofdstuk VI dat handelt over de *doveri verso la Famiglia*, de plichten jegens de familie. Enkel in de familiale context heeft de vrouw haar rol, waar ze het leven van de man aangenamer maakt.

“De familie is het vaderland van het hart. In de familie is een engel die, – door den geheimzinnigen invloed zijner aantrekkelijkheid, zachtheid en liefde –, de vervulling der plichten minder zwaar en de smarten minder bitter maakt. [...] De engel der familie is de vrouw. Hetzij als moeder, echtgenote, of zuster, – de vrouw is de bekoering van het leven.”²⁰

Toch is dit slechts een beperkte lezing van Mazzini. Gezien het feit dat hij de arbeidersklasse aanspreekt (voor het merendeel bestaande uit mannen) en dat zijn boek handelt naar de plichten van *l’uomo* (te lezen als ‘man’ maar ook als ‘mens’²¹), is het niet verwonderlijk dat de vrouw niet het middelpunt is in het werk. Hij behandelt in de verschillende hoofdstukken de plichten die arbeiders hebben, ten aanzien van God, de wet, de mensheid, het vaderland, de familie en zichzelf – in die volgorde. Deze rangschikking is veelzeggend: God is het belangrijkste, vervol-

gens komen de (morele) wetten en het welzijn van de mensheid in het geheel. De mens heeft in de eerste plaats aan universele plichten te voldoen. Daarna komen pas de natie en de eigen familie – waarbinnen de vrouw de heilige status van Engel heeft – en tot slot de laatste persoon ten opzichte van wie de arbeider plichten heeft: zichzelf. Na de universele taken komen pas de individuele taken aan bod, waarbij de man zelfs na de vrouw komt. De kern van Mazzini’s visie komt erop neer dat pas wanneer het algemene belang wordt vervuld, de individuele belangen vervuld kunnen worden. Pas als iedereen dezelfde rechten en plichten heeft is er sprake van een ware democratie. Het is de natiestaat, op basis van een gemeenschappelijke overeenkomst, die ieders belangen kan garanderen. De *Doveri* is een pleidooi voor het algemeen belang, en tegen *Machiavellismo* en *Materialismo*, termen die slaan op enerzijds gewetenloze staatskunde – gebaseerd op Niccolò Machiavelli’s *Il principe* – en anderzijds materiële hebzucht. Mazzini spreekt zich met deze woorden expliciet uit tegen corruptie en zelfverrijking binnen de Kerk.²²

Hoe fundamenteel egalitair zijn visie is, komt onder andere tot uiting in zijn verhandeling van de opvoeding. Hij stelt bijvoorbeeld: “l’educazione è il pane dell’anima”²³, de educatie is het brood van de ziel. Hierin maakt hij een onderscheid tussen *educazione* (educatie) en *istruzione* (opleiding). Het eerste duidt vooral op de morele en religieuze opvoeding, nodig om het kwade van het goede te kunnen scheiden; het tweede duidt op de intellectuele vaardigheden als lezen en schrijven, en is nodig als instrument voor de *educazione*. De twee vormen ondersteunen elkaar. Kunnen lezen (*istruzione*) is een vereiste bij het lezen van boeken; kennis van het goede (*educazione*) helpt bij het kiezen van het juiste boek. Ook de vrouw heeft recht op deze educatie.

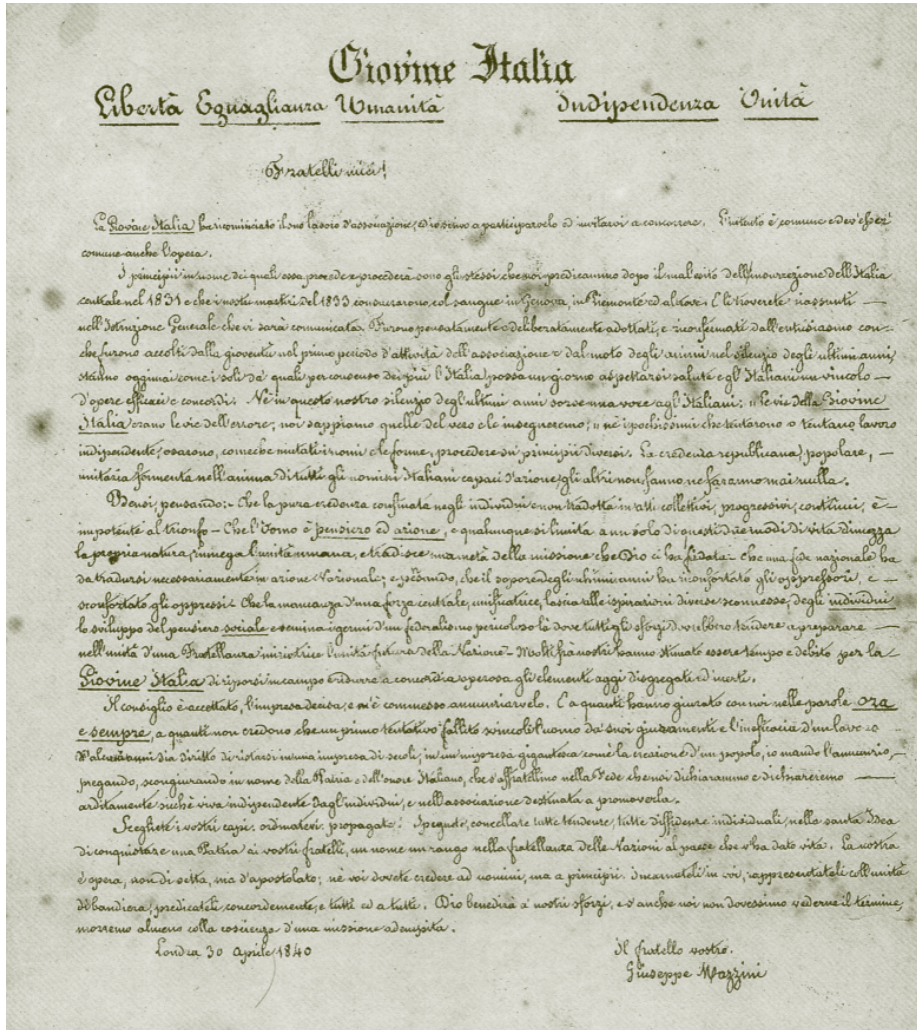
Vrouwen zijn volgens Mazzini systematisch >>

Ida Baccini (1850-1911), afkomstig uit Florence, gaf al van jongs af aan les in de Italiaanse taal. Ze was journaliste en schrijfster van met name kinderboeken.

https://it.wikipedia.org/wiki/Ida_Baccini#/media/File:Ida_Baccini.jpg

http://www.letteraturaitalia.it/libri-antichi/varia-libri-antichi/mazzini-giuseppe-la-giovine-italia.html

Mazzini richt zich tot zijn 'broeders' in Giovine Italia, Londen 30 april 1840.

benadeeld op het gebied van zowel het onderwijs als het recht. Door hun gebrekkige educatie worden ze gezien als onbekwaam en irrationeel. Deze zogenaamde inherent vrouwelijke eigenschappen worden vervolgens als reden aangevoerd om hen onderwijs of gelijke rechten te ontzeggen, wat de vooroordelen in de hand werkt.

“Een langdurig vooroordeel heeft, - door ongelijke opvoeding en onophoudelijke onderdrukking krachtens de wet -, die *ogenschijnlijke* geestelijke minderheid geschapen, welke heden als voorwendsel wordt gebruikt tot handhaving der onderdrukking. Maar leert de geschiedenis *aller* onderdrukking niet, dat hij die onderdrukt ter zijner rechtvaardiging steeds steun zoekt in een feit, dat door hemzelf is in het leven geroepen?”²⁴

Mazzini legt uit dat onderdrukking op basis van zelfgecreëerde vooroordelen niet alleen opgaat voor vrouwen, maar ook voor de arbeiders tot wie hij zich richt. Hij meent dat de feodale klassen, door het volk altijd een gedegen *educazione* ontzegd te hebben, zelf het argu-

ment verzorgden om hen geen stemrecht te verschaffen: het volk was ongeletterd en zou daarom niet bekwaam zijn om te stemmen. Ook de bezetters van Italië claimen volgens Mazzini dat de Italianen ongeschikt zijn voor de *libertà*, op basis van hun eigen onderdrukking die educatie over vrijheid verhindert. De zelfde redenatie gaat op voor ongelijkheid tussen rassen: “De eigenaren der negerslaven in Amerika verklaren het ras ongeschikt tot opvoeding, en vervolgen onderwijf elkeen, die zijn best doet het op te voeden”.²⁵ Op een dergelijke manier is de man medeschuldig aan de instandhouding van de intellectuele achterstelling van de vrouw. Mannen moeten zich onthouden van dit soort vooroordelen, want voor God is elk mens gelijk. Zichzelf distantieren van de vrouw is een zonde.

Ter conclusie, Mazzini ziet de vrouw in essentie als gelijkwaardig aan de man. Wat betreft de besproken genderopposities: Mazzini ontkent dat vrouwen zogenaamd dichter bij de natuur zouden staan en plaatst ze daarentegen op gelijke rationele voet met de man. Hoewel hij ze binnen de familie plaatst (in de privé-sfeer) schrijft hij hen een publieke taak toe.

Ook de drie door Yuval-Davis genoemde dimensies komen in zijn visie aan bod: hij onderkent biologische en culturele verschillen, maar ziet vrouwen in maatschappelijk opzicht als gelijk. Daarom verdienen ze dezelfde rechten en plichten. Om deze goed te kunnen uitvoeren is een gedegen nationale educatie voor iedereen essentieel. Hoewel Mazzini de vrouw enkel noemt met betrekking tot de familie is zijn standpunt zeker niet conservatief. Progressie van de mensheid, de vrouw inclusief, vormt namelijk de kern van zijn betoog. Volgens hem is dit pas mogelijk als iedereen binnen de natie hieraan deelneemt; het belang van het algemene welzijn van de mensheid wordt verondersteld bij het individuele belang. Iedereen behoeft in zijn visie dezelfde rechten en plichten.

Italiaans als nationale moedertaal

Mazzini was niet de enige intellectueel die zich over het nationale vraagstuk boog. In de literatuur over nationalisme is veel aandacht geschonken aan de rol van de intellectuele elite. Er is met name vaak gewezen op hun rol in het creëren en verspreiden van nationalistische ideologieën, van volkeren die bevrijd moeten worden van de onderdrukking.²⁶ Aan deze rol voegt de Amerikaanse politicoloog Benedict Anderson nog een ander element toe, namelijk de taal.

Onder het begrip natie verstaat Anderson ‘ingebeelde gemeenschap’: niet alle inwoners kennen elkaar, en toch voelen ze zich verbonden doordat ze zich inbeelden allen dezelfde nationaliteit te hebben. Bij het verbeelden van een natie speelde het idee van een eigen nationale taal een belangrijke rol. Anderson meent dat *vernacularization*, de opkomst vanaf de late achttiende eeuw van de waardering, de studie en het gebruik van de gesproken landstaal in plaats van de oude klassieke talen (Grieks, Latijn en Hebreeuws), heeft bijgedragen aan het ontstaan van de Europese natiestaten in de negentiende eeuw. De eigen landstaal was een essentieel onderdeel van de natie – dit werd bijvoorbeeld uitgedragen door Johann Gottfried von Herder: “Denn jedes Volk ist Volk; es hat seine National Bildung wie seine Sprache”.²⁷

Anderson stelt dat de nieuwe technologie van het drukkaptalisme heeft bijgedragen aan de creatie en verspreiding van deze nationalistische ideeën. Het was de geleterde bourgeoisie die als eerste via deze techniek gedachten uitwisselden in het onderling gedeelde *vernacular*, de landstaal. Zonder dat iedereen uit de burgerij elkaar kende, ontstond binnen deze klasse via hun geschriften een onderlinge solidariteit: een ingebeelde gemeenschap. De taal vormde de grens van wie hiertoe behoorde; enkel degenen die de taal begrepen, konden deelnemen aan de uitwisseling. Deze inbeelding vormde volgens Anderson de basis van wat later de natiestaten zouden worden.

De creatie van de natiestaat was volgens Anderson een bewust project, vormgegeven

door de bourgeoisie: “the energetic activities of these professional intellectuals were central to the shaping of nineteenth-century European nationalisms”.²⁸ Via gedrukte teksten, geschreven door intellectuelen, werd de verbeelding van de natiestaat verspreid onder het volk. Vanuit dit perspectief is het niet verwonderlijk dat Mazzini in zijn *Doveri* de arbeidersklasse toespreekt, in de nieuwe taal van de staat.²⁹ Ook D’Azeglio’s opmerking over de noodzaak van het *fare gli italiani* is te plaatsen binnen dit kader. Binnen dit project was het vormen van een nationaal onderwijssysteem, met een gestandaardiseerd curriculum, een cruciaal onderdeel.

In het geval van de vorming van Italianen door middel van de taal waren er namelijk twee obstakels die overwonnen moesten worden. Ten eerste sprak het merendeel van de bevolking enkel het lokale dialect en ten tweede kwam er veel analfabetisme voor. Halverwege de negentiende eeuw was het Italiaans voornamelijk de taal van de literatuur en van officiële documenten (administratieve, politieke en juridische teksten). De filoloog Arrigo Castellani schrijft bijvoorbeeld dat “op het moment van de eenwording van Italië was het Italiaans niet de taal van de natie, ook al was ze wel algemeen erkend als nationale taal”.³⁰ In het dagelijks leven sprak men voornamelijk het lokale dialect, dat in de regel ook op scholen werd gesproken. Het Italiaans werd gezien als een taal die van bovenaf opgelegd werd door de Staat, een officiële en afstandelijke taal die – in tegenstelling tot de streektaal – ver af stond van het gevoel. De meeste Italianen identificeerden zich meer met hun lokale cultuur en dialect dan met de nationale. Ten behoeve van de natievorming moest het officiële Italiaans daarom de gesproken dialecten vervangen, ook in het privédoel. De rol van de vrouw in dit project wordt in de volgende paragraaf besproken.

De rol van de vrouw in de verspreiding van het Italiaans

Om een nieuwe generatie Italiaanse burgers te creëren moesten de nationale normen en waarden worden onderwezen. De vrouw, met name de moeder, werd gezien als de aangewezen persoon voor deze taak. Naast morele en religieuze opvoeding was de taal een belangrijk element in de opvoeding. Een goede moeder was tevens onderwijzeres: haar rol was die van *madre educatrice*.

Problematisch was echter het veelvoorkomende analfabetisme, met name in het geval van vrouwen. In het jaar van de landelijke unificatie werd geschat dat de vrouwelijke ongeletterdheid in steden neerkwam op 77 procent, en 86 procent in landelijke gebieden.³¹ De achterstelling van de vrouwen kwam ten dele voort uit de wetgeving. Voorafgaand aan de nationale eenwording vormde de code van Napoleon uit 1804 nog de basis van de wetgeving in de verschillende staten op het Italiaanse schiereiland. Hierin werden

vrouwen uitgesloten van elke vorm van het publieke leven: zowel wettelijke als persoonlijke onafhankelijkheid werd hen ontzegd, evenals elke vorm van educatie.³² Ondanks deze situatie werden de vrouwen gezien als degenen die de Italiaanse taal moesten verspreiden. De reden voor het aanwijzen van de vrouw voor deze taak is terug te leiden op ideeën die in de achttiende eeuw in Frankrijk waren opgekomen; zoals de herwaardering voor de maatschappelijke rol van de vrouw en haar moederliefde, en de groeiende aandacht voor de opvoeding van kinderen. Met name *Émile* (1762) van Jean-Jacques Rousseau was van grote invloed.³³ Franse ouders werd opgeroepen om hun kinderen op een nieuwe manier te benaderen. Vooral de moeder moest de liefde voor haar kinderen omarmen. Het belang van borstvoeding werd benadrukt en zij moest zelf haar kinderen opvoeden, in plaats van gouvernantes. Waar de nadruk in de achttiende eeuw vooral lag op de liefde van de moeder, kwam deze in de negentiende eeuw meer te liggen op de morele en religieuze educatie. De fundering van de opvoeding lag in de moedertaal, “to nurture their offspring’s spirits and tend to their hearts”.³⁴ De Zwitserse geestelijke Grégoire Girard was bijvoorbeeld overtuigd van de intrinsieke en aangeboren vaardigheden van de vrouw om de taal te onderwijzen, wat ten goede zou komen aan de gehele natie. Ook de Duitse filoloog Jacob Grimm zag de moeder in deze functie, al was hij tegen het onderwijzen van grammatica; de taal moest zo spontaan mogelijk worden aangeleerd.

Ook in Italië heerste het idee dat basiskennis van de taal vanuit huis moest worden verzorgd. Raffaello Lambruschini bijvoorbeeld,

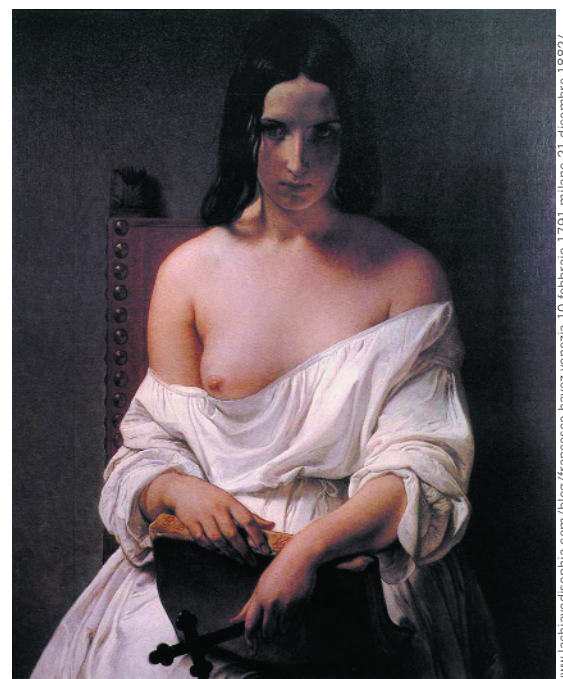
was een van de voorstanders van het model van de *madre educatrice*. De kinderen moesten thuis al leren schrijven en spreken in de nationale taal, zodat de scholen hierop verder konden bouwen.

“*Eerste principe*. De scholing moet beginnen in de familie, en altijd worden geholpen door de familie. [...] Dit vereist dat voornamelijk de moeder, als degene die het dichtst bij de kinderen staat, en de sleutel heeft tot hun hart, bekwaam is om op te voeden.”³⁵

Het waren niet alleen mannen die zich uitlieten over deze kwestie: ook patriottische vrouwelijke intellectuelen, zoals Catarina Francesca Ferrucci, Anna Vertua Gentile en Luisa Amalia Paladini beschreven hoe de vrouw haar kinderen moest onderwijzen. Deze laatste schreef bijvoorbeeld in haar *Manuale* dat de eerste en meest essentiële studie van een Italiaanse jongedame die van haar eigen taal behelst. Vertua Gentile benadrukte dat vrouwen zich aan hun plichten en rechten moesten houden, zichzelf en anderen moesten respecteren, en puur, patriottisch en eervol moesten zijn. Bovendien moesten ze, als hun Italiaans nog niet correct was, het taalonderwijs overlaten aan de *maestre* die daarvoor professioneel opgeleid waren.³⁶ Het spreken en schrijven van de taal verschaft status, en was iets om trots op te zijn.

Hoewel de meerderheid van de vrouwen halverwege de negentiende eeuw gezien werd als incompetent in nationale taal, gold er een uitzondering. Toscaanse vrouwen, die wegens historische, culturele en geografische redenen over een ‘natuurlijke competentie’ in de Italiaanse taal zouden bezitten, werden in heel de

>>

Francesco Hayez, *La meditazione sulla storia d'Italia*, Italië, 1850, olie op doek, privécollectie. Hayez beeldt de Italiaanse vrouw af met de Bijbel en een rozenkrans op schoot. Zoals de titel aangeeft reflecteert zij over de geschiedenis van haar vaderland. Zowel het religieuze en morele (educazione) als het intellectuele (istruzione) element is aanwezig. Ze heeft geleerd om te lezen, om haar publieke educatieve taak te kunnen vervullen, thuis.

natie aangewezen als onderwijzers. Een voorbeeld is de Florentijnse Ida Baccini, die zelfs al op achtjarige leeftijd Italiaanse les gaf in Genua.³⁷ Het merendeel van de Italiaanse vrouwen moest echter eerst zelf onderwezen worden.

Een gevolg van deze ontwikkelingen was dat vrouwen een maatschappelijke rol toebedeeld kregen. Ten behoeve van de natie werden de *mamme* van Italië geacht om ook zelf intellectuele vaardigheden op te doen. Ze kregen een publieke taak die een zekere rationaliteit veronderstelde. Hiermee vervaagden de binaire scheidingen tussen publiek en privé, en beschaving en natuur. Hoewel deze taak in familiale kring (het privédomein) uitgeoefend moest worden en de educatie nauw samenhang met de ‘natuurlijke’ moederlijke liefde, verwierf de vrouw toch een nieuwe maatschappelijke positie en nam zij deel aan de Italiaanse beschaving. Zoals Anderson stelde, speelde de bourgeoisie een cruciale rol: het was deze klasse die door middel van geschreven teksten op een nieuwe rol in de samenleving voor de vrouw aanstuurde.

Conclusie

In de negentiende eeuw kreeg de vrouw door de eenwording van Italië een nieuwe maatschappelijke rol toebedeeld, met name door progressieve nationalistische intellectuelen als Giuseppe Mazzini. Ten behoeve van de democratie, waar volgens hem elke burger – ongeacht geslacht, afkomst of klasse – aan deel moest nemen, had de vrouw in zijn visie recht op onderwijs en gelijke rechten aan de man. In essentie was zij namelijk aan hem gelijk. Zowel haar natuurlijke rol als moeder, als haar geciviliseerde rationaliteit werden onderkend. In Mazzini treft men de drie door Yuval-Davis genoemde dimensies aan die gender en nationalisme samenbrengen: zowel de biologische, de culturele, als de maatschappelijke rol van de vrouw komen in de *Doveri* aan bod.

Naast Mazzini's pleidooi voor een betere maatschappelijke positie voor de vrouw in het algemeen, gingen er stemmen op om haar een specifieke educatieve taak te geven: de opvoeding, met name het onderwijs van de Italiaanse taal, werd aan haar uitbesteed. Zo verwierf zij de rol van de *madre educatrice*. Het uiteindelijke doel was de eenheid van de natie. Ondanks dat het belang van het *patria* voorop werd gesteld, en niet het belang van de vrouw zelf, kreeg zij wel een publieke functie, waarin een zekere mate van vrouwelijke rationaliteit werd erkend. Deze ideeën verspreidden zich voornamelijk via geschriften uit de kringen van de bourgeoisie. In die zin wordt Andersons stelling dat de bourgeoisie middels gedrukte teksten in de eigen taal bijdroegen aan de inbeelding van Europese naties in de negentiende eeuw, in het geval van Italië bevestigd. ///

Il bacio van Hayez is een van de bekendste representaties van het Risorgimento. De man kust zijn vrouw bij hun afscheid: hij verlaat het huis om ten strijde te trekken voor de eenheid van Italië, zij zal thuis wachten op zijn terugkomst. Francesco Hayez, *Il bacio*, Italië, 1859, olie op doek, 112 x 88 cm, Pinacoteca di Brera, Milaan.

Noten:

- G. Mazzini, *Doveri dell'uomo* (Florence 1925) 55-56. Voor de Nederlandse vertalingen wordt gebruik gemaakt van J. Asser, *De plichten van den mensch* (Amsterdam 1926) 93.
- A.M. Banti, *Letà contemporanea. Dalla Grande Guerra a oggi* (Rome-Bari 2009) 166; 271-293; G. Ferroni, *Profilo storico della letteratura italiana* (Milaan 1992) 695.
- A. Gramsci, *La questione meridionale*, F. De Felice en V. Parlato (red.), (Rome 1966).
- "Fatta l'Italia bisogna fare gli italiani" Banti, *Letà contemporanea*, 293, eigen vertaling, 165-169.
- K. Mitchell en H. Sanson, 'Introduction', in K. Mitchell en H. Sanson (red.) *Women and Gender in Post-Unification Italy: Between Private and Public Spheres* (Bern 2013) 1-2.
- F. Falchi, 'Democracy and the Rights of Woman in the Thinking of Giuseppe Mazzini', *Modern Italy* 17:1 (2012), 15-30, aldaar 15-16.
- N. Yuval-Davis, *Gender and Nation* (Londen 1997) 1.
- B. Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londen 1983) 67-77.
- Bovendien lopen de schattingen uiteen door verschillen in welke aspecten van taalcompetenties zijn gemeten, en was er in het algemeen in hoge mate sprake van analfabetisme. N. De Blasi, *Piccola storia della lingua italiana* (Napels 2008) 73-86.
- Ferroni, *Profilo storico*, 104-105.
- C. Helstosky, 'Recipe for the Nation: Reading Italian History through *La scienza in cucina and La cucina futurista*', *Food and Foodways* 11:2-3 (2003) 113-140, aldaar 123-124.
- L. Guidi, 'Patriottismo femminile e travestimenti sulla scena risorgimentale', *Studi Storici* 41:2 (2000) 571-587; M. Schwegman, 'Horrorific Heroines: Female Brigandage, Honour and Violence in Post-Unification Italy, 1860-1870', in: K. Mitchell en H. Sanson (red.), *Women and Gender*, 111-131.
- Falchi, *Democracy*, 15-20; Banti, *Letà contemporanea*, 170-171.
- Yuval-Davis, *Gender and Nation*.
- Yuval-Davis noemt o.a. Pateman, 'The Patriarchal Welfare State', in C. Pierson en F. Castles (red.), *The Welfare State Reader* (Cambridge 1988) in Yuval-Davis, *Gender and Nation*, 2.
- Mazzini, *Doveri*, 54, cursivering in het origineel; Asser, *De plichten*, 91.
- Yuval-Davis, *Gender and Nation*, 5-8.
- "Come due rami che movono distinti da uno stesso tronco, l'uomo e la donna movono, varietà, da una base comune, ch'è l'umanità. [E così formano] la donna e l'uomo le due note senza le quali l'accordo umano non è possibile" Mazzini, *Doveri*, 55.
- K. Mitchell, 'Sorelle in arte (e politica)': The 'Woman Question' and Female Solidarity at the Fin de Siècle', in K. Mitchell en H. Sanson (red.), *Women and Gender*, 197-223, aldaar 208.
- Mazzini, *Doveri*, pp. 52-53; Asser, *De plichten*, 88-89.
- De vertaling van Jan Asser heet niet voor niets *De plichten van den mensch*.

- Falchi, *Democracy*, 17-19; Mazzini, *Doveri*, 3-5.
- Mazzini, *Doveri*, 59; 72-77.
- Mazzini, *Doveri*, 54; Asser, *De plichten*, 91.
- Mazzini, *Doveri*, 54-55; Asser, *De plichten*, 92.
- Yuval-Davis wijst bijvoorbeeld op E. Gellner, *Nations and Nationalism*, (New York 1983) en A. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, (Oxford 1986), in Yuval-Davis, *Gender and Nation*, 2.
- A. Kemiläinen, *Nationalism: Problems Concerning the Word, the Concept and Classification*, (Jyväskylä 1964) 42, in: Anderson, *Imagined Communities*, 67-68, cursivering aangebracht door Anderson.
- Anderson, *Imagined Communities*, 71; 67-77.
- In het voorwoord dat hij in 1860 toevoegde aan de *Doveri* benadrukt Mazzini nogmaals dat hij voor de arbeidersklasse schrijft: "Agli operai italiani. A voi, figli e figlie del popolo, io dedico questo libretto", Mazzini, *Doveri*, 3.
- M. A. Cortelazzo, 'La lingua dello Stato', in: V. Coletti (red.), *L'italiano dalla nazione allo Stato* (Florence 2011), 155-160, aldaar 155, eigen vertaling; zie ook De Blasi, *Piccola storia*, 72.
- H. Sanson, 'La madre educatrice' in the Family and in Society in Post-Unification Italy: The Question of Language', in: K. Mitchell en H. Sanson (red.), *Women and Gender*, 39-63, aldaar 41; 44-50.
- F. Falchi, 'Beyond National Borders: Italian Patriots United in the Name of Giuseppe Mazzini', *Emilie Ashurst, Margaret Fuller and Jessie White Mario*, *Woman's History Review* 24:1 (2015) 23-36, aldaar 24.
- Sanson, 'La madre educatrice', 44-45. Sanson wijst op het werk van E. Badinter, *L'Amour en plus: histoire de l'amour maternel (XVII-XXe siècle)* (Parijs 1980).
- Sanson, 'La madre educatrice', 56. Sanson haalt Girards werk *De l'enseignement régulier de la langue maternelle* (Parijs 1844) aan, dat in 1846 vertaald werd in het Italiaans door Agostino Lace.
- R. Lambruschini, 'Dell'istruzione elementare di secondo grado. II. L'istruzione, la famiglia e la donna', *Scritti pedagogici*, 564-569, aldaar 564, in: Sanson, 'La madre educatrice', 48, eigen vertaling.
- "Il primo studio essenzialissimo per una donzella italiana è lo studio della propria lingua" L. A. Paladini, *Manuale per le giovinette italiane*, (Florence 1851) 144; A. V. Gentile, *Voce materna*, (Milaan 1903), 314; in: Sanson, 'La madre educatrice', 58-62.
- Sanson, 'La madre educatrice', 43-44.

Saskia Kroonenberg (1990) is in de afrondende fase van haar masters Italiaanse literatuur en Wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam. Haar belangstelling gaat voornamelijk uit naar feminisme en vrouwelijke subjectiviteit, ideeëngeschiedenis en hedendaagse Franse filosofie.

Contact: Saskia.Kroonenberg@gmail.com.

Genderview Maria Grever

Maria Grever is hoogleraar theorie en methoden van de geschiedenis, hoofd van de afdeling geschiedenis en directeur van het Centrum voor Historische Cultuur aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Zij promoveerde in 1994 cum laude op een intellectuele biografie over de historica Johanna Naber. Van 1996 tot 2001 was zij voorzitter van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis (VVG). Sinds 2010 is zij lid van de KNAW, de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen. Ze ontving enkele prijzen voor haar werk, waaronder in 2015 de Athenaprijs van de Erasmus Universiteit. Grever publiceerde zestien boeken en tal van artikelen in (inter)nationale tijdschriften.

/ Greetje Bijl /

Noem jij jezelf historica of historicus?

Ik zeg altijd historicus, want ik reken mezelf tot de beroepsgroep van historici. In de vrouwelijke vorm zit toch een vorm van depreciatie. Tijdens mijn promotieonderzoek naar vrouwelijke historici ontdekte ik dat het aandeel van vrouwen in de geschiedwetenschap tot ver in de twintigste eeuw behoorlijk onzichtbaar was. Hun marginale positie op institutioneel niveau had een negatief effect op de waardering en de zichtbaarheid van hun historische werk. Pas in 1955 werd Johanna Oudendijk als eerste vrouw lid van het bestuur van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap (KNHG), dat toen al ruim honderd jaar bestond. Het duurde tot 1994 voordat een tweede vrouw bestuurslid werd. Dat was Mar-

jan Schwegman. Sinds 2012 leidt Susan Legêne het KNHG, zij is de eerste vrouwelijke voorzitter. Mensen hebben niet in de gaten hoe mannelijk de geschiedwetenschap was en nog steeds is. Soms zeg ik historica, afhankelijk van de context. Maar in interviews is het altijd historicus, of gewoon hoogleraar theoretische geschiedenis.

Het is een bewuste strategie, maar ik voel me ook historicus. Het heeft er mee te maken dat ik als kind altijd al in geschiedenis was geïnteresseerd. Mijn vader, een oom en twee broers vertelden altijd verhalen over geschiedenis. Dat sprak sterk tot mijn verbeelding. Mijn twee zussen hadden die interesse minder. Ik heb me kennelijk meer met de mannelijke leden van mijn familie geïdentificeerd.

Je bent van 1996 tot en met 2001 voorzitter geweest van de VVG. Wat vind je dat je in die positie hebt bereikt?

Dat is moeilijk te zeggen. Het voorzitterschap was voor mij nauw verbonden met mijn lidmaatschap van het bestuur van het IIAV, het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging in Amsterdam. Van die bestuurstaken heb ik ontzaglijk veel geleerd. Hoe je mensen kunt binden, hoe je moet omgaan met conflicten en hoe je bijvoorbeeld een congres organiseert. Vooral de samenwerking vond ik fijn, zoals met toenmalig hoofdredacteur van *Historica* Zonneke Matthee en met de vrouwen van het IIAV. Ik denk dat de contacten tussen de VVG, de redactie van *Historica* en het IIAV tijdens mijn voorzitterschap meer geïntensiveerd zijn. Daardoor konden we elkaars activiteiten versterken.

In die tijd werkte ik met Berteke Waaldijk aan het onderzoek naar de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898. Dit is een van mijn mooiste onderzoekservaringen geweest, ook om dat samen te beleven. Het was echt een historische sensatie. Het onderzoek ging over een driedimensionaal onderwerp: het ontwerpen, opbouwen en inrichten van een tentoonstelling van en over vrouwen. Het was een *performative act*, een demonstratie van de kracht en vaardigheden van vrouwen. Tegelijkertijd hebben wij laten zien hoe de koloniale verhoudingen op de Nederlandse vrouwenbeweging doorwerkten, zoals in hun opvattingen over sekse en burgerschap. Voor mij zijn vrouwengeschiedenis en vrouwenstudies een belangrijke leerschool geweest. Daar heb ik veel aan te danken. Ik ben mede om die reden heel blij dat het archief van Aletta Jacobs de status van werelderfgoed van de UNESCO heeft gekregen.

Hoe typeer jij de ontwikkeling van het vak geschiedenis sinds de tijd dat jij begonnen bent?

Ik ben in 1981 afgestudeerd in de economische en sociale geschiedenis (ESG). Toen ik in Nijmegen begon, kozen alle progressieve studenten ESG. Ik werkte voor het linkse studentenblad *History*. Pas toen begon ik te beseffen hoe mannelijk de geschiedbeoefening was. Ik had bijvoorbeeld nog nooit les gehad van een vrouwelijk historicus. Daarom sloot ik mij aan bij de Nijmeegse vrouwengeschiedenisgroep die deel uitmaakte van het Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis (LOV). Hoogleraar Paul Klep, bij wie ik ben afgestudeerd, organiseerde een college over vrouwenarbeid in de negentiende eeuw. Dat was hartstikke leuk! We zaten daar met twintig mannelijke en drie vrouwelijke studenten. We hebben daarna met een aantal vrouwen de 'Herstory' gemaakt, een themanummer binnen *History*. Ik schreef een historiografisch theoretisch artikel over vrouwengeschiedenis. De sfeer binnen het LOV was nogal stekelig. In Nijmegen keek ik op tegen wat wij de oudere garde noemden. Maar wij als nieuwkomers hadden een goed >>

contact met elkaar.

Daarna ben ik vier jaar les gaan geven op een middelbare school. Ik deed daar verschillende onderwijsprojecten, bijvoorbeeld over vrouwen en fascisme. In 1984 werd ik voor een jaar aangenomen op de Katholieke Universiteit Nijmegen om een verkenning vrouwengeschiedenis te schrijven voor onderwijs en onderzoek. Ik verdiepte me toen weer in de discussies en las veel. Vervolgens ontwierp en gaf ik een cursus Inleiding vrouwengeschiedenis. Er kwamen ruim zeventig studenten op af. Ook werd ik weer actief in het LOV, dat toen veel opener was geworden. Bij de eerste bijeenkomst in oktober 1984 meldde ik mij aan voor de redactie van 'Tipje van de sluier', dit was een serie over vrouwengeschiedenis uitgegeven door het LOV. En daar heb ik vrouwen ontmoet waar ik nog steeds een hele goede band mee heb: Zonneke Matthee, Karin Polak, Dineke Stam, Henriëtte Lakmaker en Mariëke Hilhorst. De combinatie van die vrouwen was geweldig, we hadden van meet af aan een bijzondere chemie. Samen discussieerden we over theoretische concepten als vrouwencultuur en vrouwenhistorisch onderzoek.

De studenten vonden de cursus vrouwengeschiedenis zo belangrijk dat zij zich hebben ingezet voor een verlenging van mijn aanstelling. Het werd een onderwijsaanstelling van vier jaar, zonder onderzoekstijd, maar ik was binnen. Naast de Inleiding vrouwengeschiedenis gaf ik diverse seminars waarin ik met studenten de archieven indook. We onderzochten onderwerpen als infanticide in Noord-Brabant tussen 1813 en 1838, gender en genre van de historische roman, geschiedschrijfsters in Nederland, lieux de mémoire van het feminisme en nationale nijverheidstentoonstellingen. Ook begeleidde ik tal van doctoraalscripties op dit vakgebied.

Vrouwengeschiedenis was een keuzevak waar allerlei vooroordelen over bestonden: het zou niet 'objectief' zijn maar feministische propaganda, of wetenschappelijk oninteressant. Het duurde een tijdje voor het vak werd geaccepteerd. Dat veranderde toen ik met studenten letteren en communicatie een reizende tentoonstelling had opgezet: 'Van onze oudtantes... Vijf historie-schrijfsters in woord en beeld', over Trui Bosboom-Toussaint, Johanna Naber, Sini Greup-Roldanus, Annie Romein-Verschoor en Willemijn Posthumus-Van der Goot. Tentoonstelling en catalogus werden een overweldigend succes. Ook nu weer zorgden de geschiedenisstudenten ervoor dat de Inleiding gender- en vrouwengeschiedenis in 1993 een verplicht vak werd in het tweede jaar van de opleiding geschiedenis in Nijmegen. Volgens mij is dat nog steeds de enige Nederlandse universiteit waar gendergeschiedenis verplicht is.

Samen met mijn collega Emily Hemelrijk gaf ik de werkcolleges, dat was spannend. Met gevestigde collega's uit de vakgroep geschiedenis verzorgden we de hoorcolleges. De meeste studenten vonden het een eyepener. Er zat veel theorie in, want het gaat er niet al-

leen om dat je vrouwen in de geschiedenis schrijft. Het is cruciaal dat de blik van mensen verandert. Ook was ik al bezig met een onderwerp voor mijn proefschrift: een onderzoek naar de verwetenschappelijking van de geschiedbeoefening vanuit een genderperspectief met als casus het werk van Johanna Naber.

Hoewel ik met veel plezier in Nijmegen heb gewerkt, was mijn plek daar wel wat geïsoleerd. Ik ben me dat pas later gaan realiseren toen ik hoogleraar werd in Rotterdam. In Nijmegen was ik vanuit het Centrum voor Vrouwenstudies (later Instituut voor Genderstudies) gedetacheerd bij de vakgroep geschiedenis, zoals andere collega's bij filosofie of rechten. Ik had een kamer bij de vakgroep, maar echt lid van de club was ik niet. In 1990 werd ik universitair docent en ging ik meer taken vervullen bij geschiedenis. Dat was erg leuk. Ik zat bijvoorbeeld in de opleidingscommissie, verzorgde hoorcolleges in de derdejaarscursus historiografie en hielp bij de voorlichting. Maar mijn basis was het centrum met mijn promotor Willy Jansen, Veronica Vasterling, Grietje Dresen en later ook Stefan Dudink van homostudies.

Nu ik in Rotterdam zit, ben ik blij dat ik een centraal onderdeel uitmaak van de afdeling geschiedenis en betrokken ben bij de ontwikkeling van het vak, zowel inhoudelijk als organisatorisch. Ik hou van managen als het op mijn eigen vakgebied is, om samen met mensen onderwijs en onderzoek te ontwikkelen, op grootschalig niveau of in de leerstoelgroep.

En hoe staat het er nu voor met het vak vrouwen- en gendergeschiedenis?

Economische en sociale geschiedenis is niet meer populair. Dat geldt wel voor economische geschiedenis en internationale relaties, *global history*, *business history* gekoppeld aan *creatieve industrie* zoals aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, en natuurlijk cultuurgeschiedenis. Maar het gaat weinig meer over sociale bewegingen. Dat vind ik jammer. Die focus is er nog wel bij migratiegeschiedenis, zoals bij ons in Rotterdam of in Leiden. Gendergeschiedenis als apart specialisme is tamelijk marginaal aan de Nederlandse universiteiten, behalve misschien in Groningen en in Nijmegen. Geertje Mak is mijn echte opvolger en die doet het ontzettend goed. Mineke Bosch heeft onlangs nog voor het *Tijdschrift voor Genderstudies* een evaluatie gemaakt van gendergeschiedenis in het curriculum van zeven nederlandse universiteiten.¹ Op onze afdeling besteden Karin Willemsen en ik aandacht aan gender in enkele cursussen. In mijn cursus Historical Representation and Imagination ga ik uitgebreid in op de genderspecifieke rituelen van de monarchie. De kernvakken binnen mijn leerstoel zijn filosofie van de geschiedenis en historiografie. Waar mogelijk integreer ik gender en ondersteun ik gendergeschiedenis. Als ik exemplaren van *Historica* binnenkrijg, deel ik ze uit onder mijn pro-

movendi. Wij vinden *Historica* wel wat braaf. Er mag best meer debat in komen of wat uitdaging.

In de jaren negentig werd aan de Nederlandse universiteiten nog Vaderlandse geschiedenis gegeven. In jouw boek *Verlangen naar tastbaar verleden*² gebruik jij ook de term vaderlandse geschiedenis.

Ja maar dat is natuurlijk ironisch bedoeld! Ik vind het onbegrijpelijk dat die term weer helemaal terug is. In Leiden bestaat sinds 1860 nog steeds de leerstoel Vaderlandse geschiedenis. In de jaren negentig bekleedde Jan Bank deze leerstoel en hij zei toen al dat die naam aangepast moest worden, maar dat is nooit gebeurd. Aan de Universiteit van Amsterdam heet deze leerstoel Nederlandse geschiedenis en wordt die bekleed door Remieg Aerts. Zijn voorgangers zijn James Kennedy, Piet de Rooy, Hans Blom... kortom, allemaal mannen. Interessant is dat zich aan diezelfde universiteit zeer recent een inhaalslag heeft voorgedaan: Mieke Aerts is hoogleraar Moderne politieke geschiedenis van Nederland met speciale aandacht voor gender en Geertje Mak is bijzonder hoogleraar Politieke geschiedenis van gender in Nederland.

De geschiedwetenschap vind ik qua samenstelling nog steeds behoorlijk mannelijk. Als je kijkt naar de verschillende afdelingen geschiedenis aan de Nederlandse universiteiten, dan zitten van oudsher de meeste vrouwelijke studenten en vrouwelijke staf bij oudheid en middeleeuwen. Vroegmoderne en nieuwste geschiedenis en politieke geschiedenis zijn erg mannelijk. Dat geldt ook voor mijn eigen vak, theoretische geschiedenis en historiografie. Al lijkt de genderdoorbaak geleidelijk aan door te zetten, zoals blijkt uit benoemingen van vrouwelijke hoogleraren bij vroegmoderne en politieke geschiedenis in Leiden, Utrecht en aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Maar toch, in het *history department* aan de Erasmus Universiteit ben ik de enige vrouwelijke structurele leerstoelhouder. Gelukkig is Hester Dibbits in het Center for Historical Culture bijzonder hoogleraar. Het is lastig om die genderstructuur te doorbreken. Maar het is hard nodig. Want er is beslist een relatie tussen de inhoud van het vak en de traditie die erachter zit. Dit heeft ook invloed op wie geschiedenis willen studeren en wie daar in doorgaan. Bij de Rotterdamse bachelor geschiedenis is bijna 70 procent van de studenten man. Bij de internationale *bachelor of history* is de verhouding iets beter en is ongeveer 45 procent vrouw. Ook bij de master trekt de internationale variant iets meer vrouwen. Catrien Santing en Mineke Bosch constateerden een tijdje terug in Groningen hetzelfde beeld. Zij dachten dat het onder andere kwam door het ontbreken van gender in het onderwijsprogramma op de middelbare scholen.

In 1990 en 1991 was vrouwengeschiedenis een van de twee onderwerpen voor het centraal schriftelijk eindexamen geschiedenis. Dat

riep veel weerstand op. Er werden vragen over gesteld in de Tweede Kamer. Carla Wijers en ik schreven de leerstof, bijgestaan door een groep LOV-vrouwen, en we stelden de bundel *Vrouwen in de twintigste eeuw*³ samen. Veelbetekenend was dat in beide jaren meisjes op het examen geschiedenis voor het eerst hoger scoorden dan jongens, volgens de gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Ik heb vrouwelijke studenten gehad die mede door dat examenprogramma geschiedenis waren gaan studeren. Er is ook veel kritiek geweest. Sommige leraren deden er smalend over, anderen vonden het juist heel goed. Vervolgens werd ik van 1994 tot 1996 voorzitter van een werkgroep die een examenprogramma geschiedenisonderwijs moest ontwikkelen voor de bovenbouw havo/vwo. Ik was gevraagd door Joke van der Leeuw, voorzitter van de Vereniging van Geschiedenisdocenten in Nederland. Het was een mooi format waar gender, klasse en etniciteit als identiteitsdimensies in verweven waren – dus niet enkel een verrijdingsparagraafje over vrouwen. Dit programma heeft ruim tien jaar gedraaid en werd door EUROCLIO gebruikt als voorbeeld bij het ontwikkelen van nieuwe curricula geschiedenis in het post-communistische Oost-Europa.

Maar in 2001 kwam de commissie De Rooij met een plan voor de hervorming van het hele geschiedenisonderwijs, en werd gender zonder pardon uit de lesstof gehaald. Alleen de eerste feministische golf in de negentiende eeuw wordt nog vermeld. Daar heeft de VVG tegen geprotesteerd. Die omslag, waardoor de in-

houd van het geschiedenisonderwijs als het ware is vermannelijkt, heeft mogelijk een impact gehad op wie zich als studenten geschiedenis gingen aanmelden. Het zou interessant zijn om dit te onderzoeken.

Er is al veel kritiek geweest op de Nederlandse canon voor geschiedenis. Een van de kritiekpunten was dat er te weinig vrouwen in zitten. Hoe kijk jij daarnaar?

Els Kloek en Susan Legêne hebben hun best gedaan, maar het resultaat is ten aanzien van vrouwengeschiedenis bedroevend. In onze bundel *Beyond the canon*⁴ heeft Geertje Mak daar een mooi artikel over geschreven.

De huidige leerlingen leren geschiedenis met vijftig canonvensters en tien – door de commissie De Rooij zelf bedachte – tijdvakken. Dat tijdvakken-schema – sinds 2001 nauwelijks aangepast – is veel invloedrijker dan de canon, maar het is een gekunsteld en onwetenschappelijk kader waarvan de periodisering niet uit te leggen valt in het buitenland. Het is bovendien eenzijdig gericht op de politieke geschiedenis van voornamelijk West-Europa. De overheid zou veel meer aandacht moeten besteden aan de *opleiding* van docenten geschiedenis. Toon respect voor het beroep van docenten en geef ze de ruimte voor een eigen invulling binnen bepaalde kaders. Leg niet alles gedetailleerd vast. Integreer in een dergelijk kader verschillende historische benaderingen, niet alleen politieke geschiedenis, en zorg voor diversiteit, zoals aandacht voor gender en etniciteit.

Als politici geschiedenis zo belangrijk vinden, zorg dan dat het vak geschiedenis voor alle leerjaren verplicht is. Nu krijgt 65 procent van onze leerlingen na hun veertiende, vijftiende jaar helemaal geen geschiedenisonderwijs meer omdat het een keuzevak is in de bovenbouw. Ik ben niet perse tegen canonvorming of een didactisch kader, maar organiseer dan met enige regelmaat cultuurpedagogische debatten over canons en kaders waar vrouwelijke en mannelijke historici aan deelnemen met verschillende specialismen én kennis van zaken over onderwijs. Het tijdvakkenkader behoeft fundamentele revisie. Goed opgeleide docenten geschiedenis weten dat het belangrijk is om te onderwijzen over de Republiek der Nederlanden, de koloniale tijd, sociale bewegingen, de economische crises, de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust, en hebben oog voor verschillen tussen de seksen en tussen etnische groepen. Het top-down voorschrijven van het geschiedenisonderwijs leidt tot verstikking en verstening van het vak.

Hoe vind je dat men in Nederland omgaat met het slavernijverleden en de koloniale geschiedenis? En heeft gender daar een plaats in?

Het is een proces dat de goede kant opgaat, maar het gaat met horten en stoten. Ik ben het met mijn Rotterdamse collega Alex van Stipriaan eens dat in veel schoolboeken de rol van Nederland in de trans-Atlantische slavenhandel en de slavernij nog te weinig wordt besproken. Het is een proces waar we aan moe-

>>

ten blijven werken. Maar niets is zo moeilijk als het maken van een kwalitatief goed schoolboek voor geschiedenis. De keuze voor de lesstof is ingewikkeld – welke criteria hanter je? – en het moet toegankelijk geschreven zijn voor leerlingen. Geschiedenis is een dynamisch en identiteitsgevoelig vak, inzichten ontwikkelen zich voortdurend door nieuw onderzoek, actuele gebeurtenissen in de wereld en de publieke debatten die worden gevoerd. In het onderzoek naar slavernij en meer algemeen naar de koloniale geschiedenis speelt gender een belangrijke rol. Daar zijn ook veel vrouwelijke historici mee bezig, zoals Dineke Stam, Dienne Hondius, Susan Legêne en Liesbeth Hesselink.

In jullie boek *Verlangen naar tastbaar verleden* ga je in op het belang van erfgoed. In de Verenigde Staten is er een discussie gaande over standbeelden van Zuidelijke generaals in de openbare ruimte. Hoe kun je op een goede manier omgaan met dit ‘tastbaar verleden’ dat herinnert aan de tijd van de slavernij?

Naar aanleiding van felle conflicten in Zuid-Afrika om standbeelden uit de tijd van de apartheid van de sokkel te halen, ontstond daar in 2015 het idee om een “*memorial park for undesirable statues*” in te richten. Daar moest ik hard om lachen, een subliem idee. Je moet voorzichtig zijn om al die beelden weg te halen, want het is belangrijk om die geschiedenis te kennen en die te blijven herinneren. Er zijn uitzonderingen. Ik denk niet dat iemand wil wonen in de buurt van een standbeeld van Hitler of Mussert.

Je kunt bij ongewenste standbeelden plaquettes aanbrengen met daarop historische informatie, zoals bij het standbeeld van J.P. Coen. Ik zou niet alleen met apps werken, want die pedagogische omlijsting moet meteen zichtbaar zijn. De vraag is ook wat er gaat gebeuren als de Gouden Koets gerestaureerd is, want daar kun je niet zomaar het in opspraak geraakte paneel ‘Hulde der Koloniën’ afhaken. Laat het koninklijk paar gewoon blijven rijden in die glazen koets die ze nu gebruiken op Prinsjesdag en zet de gouden koets in een museum. Daar kun je dan een plaquette bij plaatsen met uitleg.

Je bespreekt in jouw boeken het structuurbegrip multiperspectiviteit. Is dat een methode om een genderanalyse in te voegen in het vak geschiedenis op basisscholen en middelbare scholen?

Natuurlijk! Want dat biedt de mogelijkheid om vanuit meerdere perspectieven te kijken naar een onderwerp, en dus ook vanuit een genderperspectief. Ik heb in enkele papers uiteen gezet hoe je multiperspectiviteit op twee manieren kunt benaderen. Enerzijds temporeel, hoe de perspectieven in de tijd veranderen, dat een landschap verandert of een object wordt verplaatst. Dat zie je bij-

voorbeeld aan wat er is gebeurd met het voormalige SS-kamp Vught. Welke functies heeft die plek gehad daarvoor en daarna? Je kunt er zelfs een biografie van maken. Oorspronkelijk was die plaats een lunet, een militaire versterking van de vesting Den Bosch in 1839. In 1943 bouwden de nazi's er een concentratiekamp; een ander nabij gelegen lunet diende als executieplaats. Na de oorlog werd het concentratiekamp een opvangkamp voor geëvacueerde Nederlanders, kort daarna werden er NSB-ers gevangen gezet. In de jaren vijftig kwamen Molukkers in de barakken wonen. Van interneringskamp werd het een Moluks woonkamp. Tegenwoordig is het Nationaal Monument Vught een herinneringscentrum. Met dit voorbeeld kun je goed laten zien hoe de functie van een plaats of een gebouw verandert door de tijd. Anderzijds is er de sociale benadering: hoe je vanuit verschillende perspectieven zoals gender, klasse of etniciteit een gebeurtenis, landschap of object kunt benaderen. De diversiteit aan perspectieven op een fenomeen verdiept je kennis van dat fenomeen. Dat is het epistemologische argument. Dat je daardoor ook andere perspectieven recht doet of een kans geeft, is het democratische argument. Het perspectief van Molukkers is bijvoorbeeld belangrijk als het gaat over de dekolonisatie, maar die kant is altijd onder het tapijt geschoven.

Ik ben een groot voorstander van het toevoegen van multiperspectiviteit in het onderwijs en de museumwereld, maar de perspectieven moeten met argumenten onderbouwd zijn. Het gaat niet over het vrijblijvend ventileren van opinies en mythes. Multiperspectiviteit veronderstelt goed luisteren naar elkaar, de beweringen staven met argumenten, zodat een echte dialoog ontstaat. Dat is bepaald geen eenvoudige vaardigheid.

Een ander begrip, dat je bijvoorbeeld gebruikt in het boek *Grenzeloze gelijkheid*⁵, is de ‘antropologische wending’. Wat bedoel jij daarmee?

Siep Stuurman – met wie ik tien jaar heb samengewerkt in Rotterdam – heeft dat begrip gemunt. Het betekent de omkering van de blikrichting, dat je met een blik van een bui-

tenstaander naar jezelf kijkt, naar je eigen cultuur, naar jouw eigen identiteit, waardoor je ook de positie van de ander in zijn of haar eigenheid kunt zien. Het is het begin van pluriform denken. Om op een gelijkwaardige manier in de gemeenschappelijke wereld te leven, moet je met enige afstand naar je eigen cultuur kunnen kijken. Maar dat is heel moeilijk! Intellectueel is het al een stap, maar het wordt nog moeilijker om dat inzicht te vertalen naar de lespraktijk.

Een mooi voorbeeld: toen mijn vak vrouwengeschiedenis destijds verplicht werd, deed zich bij sommige studenten een soort ‘Gestalt-switch’ voor. Op een gegeven moment beseften ze dat ze steeds met een bepaalde blik naar het verleden hadden gekeken, in dit geval een mannelijke blik. Het betekent dat je ook in staat moet zijn om met afstand naar jezelf te kijken en dat is vaak lastig. Het duurt even voordat je je bewust wordt van hoe je kijkt naar anderen of de wereld in zijn algemeenheid. Een bekend voorbeeld van hoe multiperspectiviteit de definities van begrippen kan beïnvloeden, is de manier waarop historici het verzet in de Tweede Wereldoorlog in Nederland hebben onderzocht. Lang zijn we onder invloed van Loe de Jong ervan uitgegaan dat verzet enkel ‘gewapend verzet’ was. Uiteindelijk kwam door het vak vrouwengeschiedenis het besef dat verzet ook anders geïnterpreteerd kan worden, dat daar bijvoorbeeld ook het helpen van onderduikers of het vervoer van wapens door koeriers onder kan vallen. ‘Toevallig’ hebben vooral vrouwen dergelijk werk gedaan. Dat was heel gevaarlijk. Als je je dat realiseert, krijg je oog voor andere bijdragen. Maar dat betekent dat je los moet komen van het sjabloon waarmee je bent opgevoed en ingeleid in de cultuur. Met die nieuwe blik kun je ook naar jezelf kijken en dan kom je tot cultureel pluralisme. Dat is overigens heel iets anders dan ethisch pluralisme. Stuurman zegt dat ook duidelijk, maar het wordt vaak door elkaar gehaald. Soms komt het dicht bij elkaar, want je kunt niet elke cultuur zonder meer accepteren als daar grondrechten van mensen geschonden worden. Het is belangrijk om daarover na te denken en dat onderscheid te maken.

Als het gaat om een nationale identiteit, dan gaat het ook over mannelijkheid en vrouwelijkheid. Hoe wordt volgens jou gender toegepast in nationale identiteiten?

Gender is een belangrijke identiteitsdimensie, ook bij de constructie van nationale identiteit. Identiteiten zijn dynamische constructies die situationeel zijn en zich verder ontwikkelen in het leven en in de traditie van de samenleving waarin je leeft. Er is nu al een tijdje een tendens, versterkt sinds 9/11, om de nationale identiteit te beschouwen als essentie. Het enge aan het publieke debat is dat de voorlopigheid van kennis niet wordt begrepen. Kennis is altijd voorlopig, geconstrueerd vanuit verschillende perspectieven. Dé Nederlandse identiteit bestaat niet, zoals koningin Máxima destijds terecht heeft gezegd, maar het blijkt moeilijk om dat aan mensen uit te leggen.

Tegenwoordig houden politici zoals de CDA-partijleider Sybrand Buma zich bezig met symboolpolitiek, zoals het zingen van het Nederlandse volkslied *Wilhelmus* op scholen, de Nederlandse vlag in de Tweede Kamer en dan moeten we allemaal ook nog naar het Rijksmuseum. Waarom niet naar het Fries Museum of het Noordbrabants Museum? En de Friezen willen natuurlijk ook hun eigen vaderland en hun eigen volkslied. Mensen hebben meerdere identiteiten dan alleen een nationale. Natuurlijk kun je heel zinnig les geven over het volkslied. Op de historicidagen van het KNHG in augustus 2017 opende Hester Dibbits haar workshop met het zingen van het *Wilhelmus*. Daar schrokken de mensen erg van. Dat shockeffect was heel interessant. Het opende een debat over de gevoelens die het zingen van het volkslied oproept.

Politici claimen vaak het verleden voor po-

litieke doeleinden. Ik vind dat verontrustend en praat daar met studenten over. Ik had een schitterend debat met mijn masterstudenten over hoe politici omgaan met afstamming, *political descent* en oorsprongsmythen. De studenten hadden de opdracht om een politieke rede van een buitenlandse of Nederlandse politicus te analyseren op dit punt. Er waren hele goede essays bij, zoals over de toespraak 'Ain't I a woman' van Sojourner Truth. Een andere student had gekozen voor een speech van premier Orbán van Hongarije. Populistische politici als hij spreken zonder blikken of blozen over de "kern van de nationale identiteit". Het zijn anachronistische projecties op het verleden om de huidige politiek van uitsluiting te legitimeren.

Het is belangrijk om hier aandacht aan te besteden in de opleiding van historici. Studenten moeten deze mythes leren doorprikken en laten zien hoe mensen gemanipuleerd kunnen worden. In de Tweede Kamer bijvoorbeeld zei PVV-leider Geert Wilders dat we terug moeten naar het oude Nederland. Terecht vroeg zijn collega van D66, Alexander Pechtold hem: "Naar welk Nederland wilt u terug, mijnheer Wilders? Naar de tijd dat nog niet iedereen kiesrecht had en dat mensen zo arm waren dat ze bij de kerk moesten aankloppen?"

Ik ben benieuwd of en hoe het populisme gaat doordringen in ons vak. Het is in deze tijd van *alternative facts* van groot maatschappelijk belang dat leerlingen en studenten weten wat bronnenkritiek is, dat ze kunnen ontdekken of het wel of niet om manipulatie van de geschiedenis gaat, om *fake history*. Wie heeft een bepaalde tekst of blog geschreven? Wat is het bewijs, wat zijn de argumenten? Worden verschillende perspectieven onder-

scheiden en begrepen? Dat wordt tegenwoordig met een wat merkwaardige term mediawijdsheid genoemd. Maar die vaardigheid is nu urgent. Het falsificatieprincipe van Popper – of een bewering weerlegbaar is – blijft belangrijk. Met aanhangers van fundamentalistische religies en ideologieën valt niet te discussiëren. Zij kunnen niet accepteren dat alle kennis voorlopig is, tenzij het tegendeel bewezen wordt.

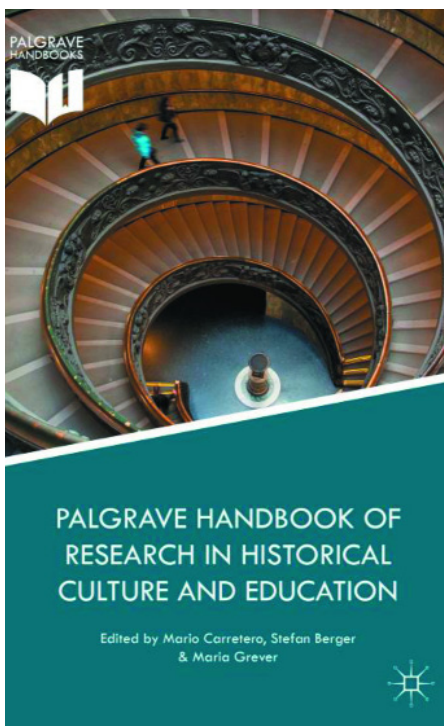
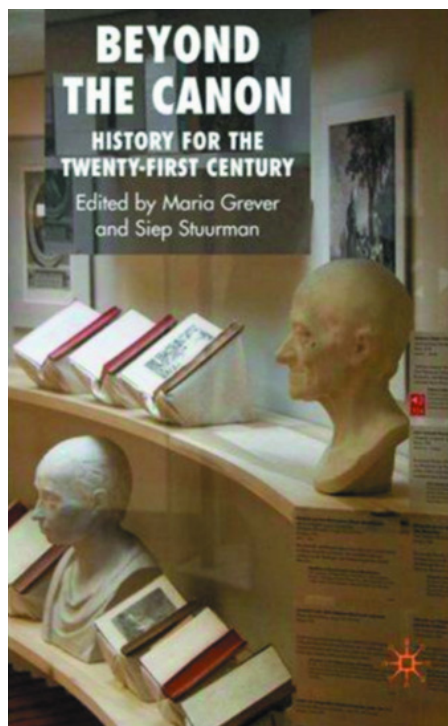
Gender als analytisch concept is al in de jaren tachtig door historici als Joan Scott geïntroduceerd in de geschiedwetenschap. Jij houdt je ook bezig met erfgoedstudies. Is daar het gebruik van een genderanalyse al doorgedrongen?

De mensen met wie ik erfgoedstudies in Rotterdam beoefen, zoals Susan Hogervorst, Laurie Slegtenhorst en Hester Dibbits, hebben allemaal die blik. Maar in mijn artikel 'Fear of Plurality'⁶ schrijf ik dat gender niet altijd en overall als analytische categorie relevant is. Je moet uitkijken om gender niet geforceerd erbij te betrekken, want dat vernauwt weer je blik. Het is belangrijk dat je een genderanalyse in de opleiding hebt meegekregen en ook op die manier naar een onderwerp kunt kijken.

Ik heb ooit eens het verwijt gekregen dat ik niks meer doe aan genderschiedenis. Vanuit mijn leerstoel Theorie en methoden van de geschiedenis is mijn opdracht om de grondslagen van het vak geschiedenis te onderwijzen: wat is een paradigma, wat is ontologie en epistemologie, welk type verklaringen kunnen we onderscheiden, hoe gaan historici met bronnen om, wat is historisch besef en op welke manier veranderde dat? Natuurlijk speelt gender bij veel van deze vragen ook een rol. Maar het moet op een natuurlijke manier in het onderzoek verweven zijn. Tijdens ons grote onderzoek naar de opvattingen van leerlingen over geschiedenis voor de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, dat ik in 2007 met Kees Ribbens heb uitgevoerd in Londen, Lille en Rotterdam, was gender een van de belangrijke variabelen. Het resulteerde in het boek *Nationale identiteit en meervoudig verleden*⁷ en enkele internationale artikelen. Hadden we niet naar gender gekeken, dan was het gewoon slecht onderzoek geweest.

Hoe kunnen we komen tot een handboek voor geschiedenis waarin een genderanalyse zit verweven?

Als het gaat om een handboek over Nederlandse geschiedenis dan moet je daar in de eerste plaats tijd en geld voor hebben. Het overzichtswerk *Land van kleine gebaren*⁸ is een aardige aanzet. Het bestaat uit verschillende artikelen over de politieke geschiedenis van Nederland vanaf 1780, geschreven door vier auteurs, waarin ook recente literatuur vanuit vrouwengeschiedenis is verwerkt. Het is echter beter als het handboek een monografie wordt, waarin politieke, sociaal-economische

en culturele benaderingen geïntegreerd worden. Een dergelijke aanpak kost tijd. Dat kan niet in een vloek en een zucht. Het begint al met de periodisering. Start je in de vijftiende eeuw of met de Acte van Verlatinghe? De keuze voor het beginpunt en eindpunt en de omslagpunten bepaalt al voor een belangrijk deel de inhoud van het boek. Mijn studenten geef ik elk jaar de opdracht om een lijn uit te zetten van bijvoorbeeld 1700 tot heden waarin ze vijf belangrijke omslagpunten in de Nederlandse geschiedenis moeten kiezen. Dan krijg je bijvoorbeeld een sociaal-economische indeling van omslagpunten, anderen nemen de politieke omslagpunten, zoals de Tweede Wereldoorlog, de moord op Pim Fortuyn, of de impact van 9/11 op Nederland. De indeling in perioden die gekozen wordt, steunt op bepaalde geschiedkundige opvattingen en voorkeuren, die vervolgens heel bepalend is voor het verhaal dat je maakt.

In mijn optiek is de uitvinding van de anti-conceptiepil een van de grootste gebeurtenissen in de westerse geschiedenis die een enorme impact heeft gehad op de levens van mannen en vrouwen. Belangrijk voor de Nederlandse geschiedenis is 1901, de invoering van de leerplichtwet. Dit zijn meer stille revoluties, zoals ook de ontdekking van de antiseptische methode, waardoor de grote kraamvrouwensterfte afnam. Ik vind historisch demografisch onderzoek, zoals dat van Angelique Janssens, daarom belangrijk en mooi. Met de sterfte- en geboortecijfers van mensen kun je enorme ontwikkelingen laten zien in de geschiedenis. Vaak beslaan handboeken voornamelijk politiek-institutionele geschiedenis. *Land van kleine gebaren* is ook een beetje antropologisch, dat zie je aan de titel, de nadruk ligt op politieke cultuur. Je zou een handboek van de Nederlandse geschiedenis moeten maken waarin demografische ontwikkelingen en andere stille revoluties worden geïntegreerd. Als

je schrijft over de uitvinding van de anticonceptiepil en de impact op menselijk gedrag, dan kom je vanzelf bij vrouwen- en gendergeschiedenis. Het gaat daarbij ook om de beleving van seksualiteit. Met name feministische vrouwen maakten duidelijk dat zij niet zomaar seksueel beschikbaar waren voor mannen, alleen omdat de pil er was. Misschien is nu de #MeToo-beweging daar nog een startje van.

Is de #MeToo-beweging een nieuwe beweging?

Ja, dat vind ik wel! Eind jaren zeventig debatteerden we al over seksuele intimidatie. Deze discussie werd in die tijd binnen de vrouwenbeweging gelokaliseerd. Vrouwen die hier tegen streden, werden weggezet als feministische zeurkousen. Nu is de #MeToo-beweging heel breed. Ik was zeer onder de indruk dat het op de voorpagina van *NRC Handelsblad* stond, dat is een omslag. Er is nu echt iets gaande.

We moeten wel uitkijken dat er geen heksenjacht ontstaat, want je kunt niet alles bewijzen en er kunnen ook afrekeningen plaatsvinden. Maar het kan nu niet meer worden afgedaan met “ach, het zijn die feministen”. Tegelijkertijd moeten we niet vergeten dat diezelfde tweede feministische golf veel teweeg heeft gebracht: er werden vrouwelijke vertrouwenspersonen in organisaties (inclusief onderwijs en wetenschap) aangesteld, seksueel geweld in het huwelijk kwam in het Wetboek van Strafrecht (artikel 242) en seksueel oorlogsgeweld werd als een misdaad tegen de menselijkheid erkend. Deze inzichten en erkenning hebben ook effect gehad op het (vrouwen)historisch onderzoek.

In het artikel van Lore Goovaerts⁹ over de ervaringen en percepties van de eerste generatie vrouwelijke hoogleraren aan de universiteit van Gent komt een beeld naar voren dat zij vaak denigrerend werden behandeld. Ook al zien zij dit zelf niet altijd zo. Hoe zit het met de machtsverhoudingen in de wetenschap?

Het kan soms even duren voor het tot je doordringt – of dat je het wil erkennen – dat een opmerking denigrerend is en een aanraking grensoverschrijdend. Dat heeft alles met ongelijke machtsverhoudingen te maken. Ik vind dat in de #MeToo-discussies nog onvoldoende naar voren komt wat de repercussies zijn als je er op dat moment zelf iets van zegt. Zeker enkele decennia geleden. Je liep het risico op uitsluiting door de persoon die iets van jou wilde en die zich beledigd kon voelen door de afwijzing. Die machtsongelijkheid betekende dat iemand je dwars kon zitten in je werk of carrière. Ik vind het ook belangrijk dat mensen niet worden gedwongen om zich openlijk uit te spreken over hun ervaringen, want dan snap je niet wat de machtsverhoudingen waren (en zijn) tussen de seksen en tussen oudere en jongere mensen.

Je weet natuurlijk nooit hoe lang een derge-

lijke beweging beklijft, maar het is zeker niet hetzelfde als wat er gebeurde in de vrouwenbeweging van de jaren zeventig. De beweging van nu is veel breder en – heel interessant – het gaat nu om vrouwen én mannen. De #MeToo-beweging is een historisch keerpunt. ///

Noten:

- 1 M. Bosch, M. Fokken, en R. van de Wal, 'Integratie: Toverwoord of verdwijntruc? Gender in het curriculum van opleidingen geschiedenis aan Nederlandse universiteiten' in: *Tijdschrift voor Genderstudies*, (2016) 19(2), 205-223.
- 2 M. Grever en C. van Bortel, *Verlangen naar tastbaar verleden. Erfgoed, onderwijs en historisch besef* (Hilversum 2014).
- 3 M. Grever en C. Wijers, *Vrouwen in de twintigste eeuw. De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika, 1929-1969* (Usselstein 1988).
- 4 G. Mak, 'Gender in and beyond the Canon, or how to make Women (In)visible in History', in: M. Grever en S. Stuurman, *Beyond the Canon. History for the Twenty-First Century* (Basingstoke/New York 2007) 128-144.
- 5 M. Grever, 'De antropologische wending op microniveau. Cultureel pluralisme en gemeenschappelijke geschiedenis', in: M. Grever, I. de Haan, D. Hondius en S. Legéne (red.), *Grenzeloze gelijkheid. Historische vertogen over cultuurverschil* (Amsterdam 2011) 272-288.
- 6 M. Grever, 'Fear of Plurality. Historical Culture and Historiographical Canonization in Western Europe', in: A. Epple en A. Schanser (red.), *Gendering historiography. Beyond National Canons* (Chicago 2009) 45-62.
- 7 M. Grever en K. Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2007).
- 8 R. Aerts e.a. (red.) *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland, 1870-1990* (Amsterdam 1999).
- 9 L. Goovaerts, 'Het glazen plafond doorbroken? De eerste generatie vrouwelijke hoogleraren aan de Universiteit Gent (1960-2014) in *Historica*, jrg. 40 nr. 2 (2017) 25-29.

Greetje Bijl is hoofdredacteur van *Historica*. Zij is in 2014 gepromoveerd aan de Rijksuniversiteit Groningen op haar proefschrift *Loopbaan en levensloop van onderwijzers en onderwijzeressen. Sociale mobiliteit, huwelijk, inkomen, benoemingen en ontslag in het openbaar lager onderwijs in Groningen, ca. 1850-1920*.

Intersectionaliteit als opstap voor de studie naar relaties tussen mannen en vrouwen in monastieke milieus van de negende tot de elfde eeuw¹

“Hoe groot was haar verlangen om mij te zien”

Rond 875 schreef Agius, een Benedictijn uit het Saksische mannenklooster Corvey, een heiligenleven neer over de pas overleden Hathumoda, abdis van het nabijgelegen vrouwenklooster Gandersheim. In deze vita gaat hij uitvoerig in op de nauwe band die hij met haar had: hij verhaalt hoe hij op haar sterfbed amper van haar zijde week en dat haar verlangen om hem te zien “groot was”.² Hoewel dergelijke nauwe relaties tussen religieuze mannen en vrouwen op het eerste zicht vreemd lijken, blijkt de kloostercontext in deze periode juist het toneel te zijn van dynamische contacten tussen beide seksen.

/ Jirki Thibaut /

Historici beschouwden nauwe contacten tussen mannen en vrouwen in monastieke milieus van de negende tot de elfde eeuw lange tijd als een moeilijk te interpreteren gegeven. Onderzoekers hechtten immers veel belang aan het dwingende karakter van de zogenaamde Karolingische hervormingsbeweging. Aan het begin van de negende eeuw poogde de wereldlijke en religieuze elite het gefragmenteerde monastieke landschap namelijk te homogeniseren en één van hun speerpunten daarbij was de spirituele zuiverheid van religieuzen. Om het risico op schandalen zo veel mogelijk te beperken, werden de contacten tussen monniken en priesters enerzijds en religieuze vrouwen anderzijds dan ook aan strikte regels onderworpen. Zo mochten religieuze mannen het vrouwenklooster bijvoorbeeld alleen bezoeken wanneer het strikt noodzakelijk was (om bijvoorbeeld de mis op te voeren of de biecht af te nemen), en gold er voor de vrouwen een verbod om het klooster te verlaten.³

Aangezien historici ervan uitgingen dat deze wetgeving overal strikt geïmplementeerd werd, beschouwden ze afwijkingen ervan – zoals een te nauw contact tussen beide seksen – als tekenen van verval en decadentie. Ook historici die zich toespitsten op vrouwengeschiedenis bekeken contacten tussen mannen en vrouwen veelal vanuit een negatief oogpunt. Zij zagen de Karolingische hervormingsmaatregelen namelijk als een manier van mannelijke clerici om religieuze vrouwen te controleren. De hervormers bepaalden immers dat vrouwen onder geen beding het klooster mochten verlaten en beperkten ook hun liturgische taken. Hierdoor verloren religieuze vrouwen bewegingsvrijheid en invloed, wat hen afhankelijker maakte van clerici in de uitoefening van hun geloof. Deze historici zagen

de relaties tussen mannen en vrouwen in monastieke milieus dan ook als patriarchaal, met de onderdrukking van religieuze vrouwen tot gevolg.⁴

Toch kunnen we een aantal vraagtekens plaatsen bij bovenstaande visies. Recent onderzoek toont namelijk aan dat we de Karolingische normatieve teksten niet moeten zien als strikte regels, maar eerder als richtlijnen die een zekere flexibiliteit toelieten. Afwijkingen daarvan, zoals verregaande contacten tussen religieuze mannen en vrouwen, moeten we dan ook niet zien als tekenen van verval, maar als aanvaardbare deviaties binnen een flexibel

normatief kader. Door deze nieuwe benadering van het normatieve bronnenmateriaal begonnen historici – eerder dan aandacht te hebben voor de structurele onderdrukking van religieuze vrouwen – te wijzen op hoe deze vrouwen, ondanks de beperkende maatregelen, toch een zeer dynamische spirituele en intellectuele cultuur konden ontwikkelen.⁵

Door deze nieuwe ontwikkelingen zijn de traditionele interpretaties van nauwe relaties tussen mannen en vrouwen in negende- tot elfde-eeuwse monastieke milieus niet meer houdbaar. De vraag is hoe we die contacten dan wel moeten begrijpen. Studies betreffende de twaalfde en dertiende eeuw kunnen hierbij een opstap bieden. Onderzoekers van deze periode stelden immers vast dat er vriendschappelijke contacten konden bestaan tussen religieuze mannen en vrouwen. Hoewel zij dit vooral beschouwden als een twaalfde-eeuws fenomeen, en weinig aandacht hadden voor de eeuwen voordien, kunnen we ons wel de vraag stellen of we een gelijkaardige vaststelling ook kunnen doen voor de voorgaande periode.⁶ In dit artikel wil ik, aan de hand van >>

Kaart van het Ottoonse rijk.

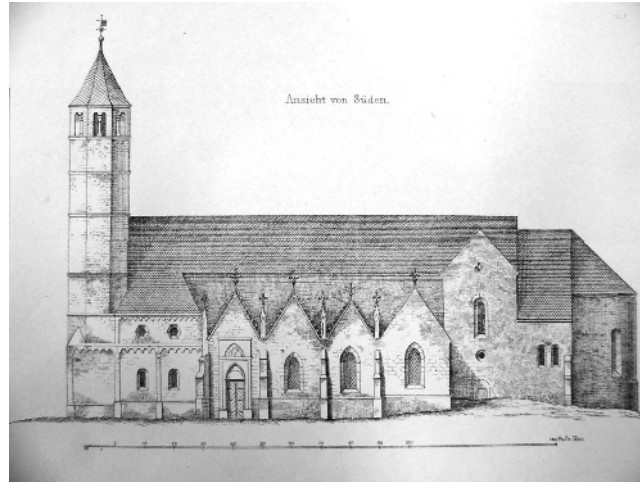
bronnenmateriaal uit vrouwenkloosters in negende- tot elfde-eeuws Saksen in het noorden van het huidige Duitsland, een aanzet geven voor een nieuwe blik op de omgang tussen religieuze mannen en vrouwen in deze periode. Het eerste deel gaat dieper in op de verschillende contacten die er waren tussen religieuze mannen en vrouwen, terwijl het tweede deel een meer theoretische beschouwing tracht te bieden over de achterliggende dynamiek. Op deze manier beschouwt dit artikel, eerder dan man-vrouwrelaties in een monastieke omgeving te problematiseren, dergelijke contacten juist als een gelegenheid om de genderdynamiek in vroegmiddeleeuwse kloosters bloot te leggen.

Intellectuele en literaire samenwerkingen

Een goed startpunt om dieper in te gaan op man-vrouwrelaties in de negende tot de elfde eeuw vormen intellectuele en literaire samenwerkingen. Er zijn immers verschillende indicaties van een grote gedeelde literaire en intellectuele cultuur tussen mannen en vrouwen in monastieke milieus. Zo gingen er verschillende religieuze mannen naar vrouwenkloosters om er te studeren. In de tiende-eeuwse biografie van Johannes van Gorze (ca. 900-974), een abt van het Lotharingische klooster Gorze nabij Metz, beschrijft de auteur hoe Johannes in het naburige vrouwenklooster Saint-Pierre-aux-Nonnains samen met de vrouwen religieuze teksten bestudeerde.⁷ Thietmar, bisschop van Merseburg (975-1018), verbleef tot zijn twaalfde in het vrouwenklooster Quedlinburg waar zijn tante was ingetreden en kreeg daar ook onderricht. Maar omgekeerd genoten vrouwen ook onderwijs in mannengemeenschappen. Uit een brief van bisschop Walthar van Speyer (ca. 963-1027) aan Hazecha, de schatbewaarster van Quedlinburg, blijkt dat zij onderricht werd aan de school van Speyer.⁸ Deze voorbeelden maken duidelijk dat een strikte seksescheiding niet altijd werkbaar is als we kijken naar het intellectuele leven in monastieke milieus.

Intellectuele interacties kennen ook een weerslag in literaire samenwerkingen. Het is hierbij van belang te verwijzen naar de studie van *collaborative authorship*. Deze heeft namelijk duidelijk gemaakt dat veel narratieve teksten uit deze periode niet het werk zijn van één auteur, maar het resultaat van een intellectuele samenwerking tussen verschillende personen. Onderzoekers hebben vastgesteld dat we vrouwen geenszins moeten uitsluiten van dit literair proces en dat zij onder andere als opdrachtgevers, mede-auteurs en publiek mee sturing konden geven aan de inhoud van een literair werk.⁹

Ook in negende- tot elfde-eeuws Saksen waren er dergelijke literaire samenwerkingen tussen mannen en vrouwen. Het eerder vermelde heiligenleven van Hathumoda van Gandersheim, geschreven door Agius voor de kloosterzusters van Gandersheim, vormt hiervan een goed voorbeeld. Omwille van het

19e eeuwse prent van de kloosterkerk van Gandersheim.

mannelijk auteurschap beschouwden historici deze *vita* lange tijd als een voorbeeld van hoe een mannelijke clericus de religieuze vrouwen een bepaalde levenswijze trachtte op te leggen.¹⁰ Deze visie sloot vrouwen dus geheel uit van het redactieproces van de tekst. Een grondige lezing van de tekst nuanceert deze stelling enigszins. Die levert namelijk indicaties op van een meer diepgaande interactie tussen de auteur en de zusters van Gandersheim dan eerder onderzoek aannam. Zo benadrukt Agius in de proloog expliciet dat hij de *Vita* schreef op vraag van de vrouwen van het klooster. Verder geeft Agius aan dat hij voor de redactie van de *Vita* gesprekken heeft gehad met verschillende leden van de gemeenschap.¹¹ Hij expliciteert niet hoe deze contacten verliepen en in welke mate deze de inhoud van de *Vita* hebben beïnvloed, maar het geeft wel aan dat de vrouwen ten minste tot op een zekere hoogte actief betrokken waren bij de redactie van de tekst.

De *Vita Hathumodae* is echter niet het enige voorbeeld dat aangeeft dat religieuze vrouwen mee sturing gaven aan een tekst. Ook een Angelsaksische kroniek geschreven door Aethelward († ca. 998) op vraag van Mathilde, abdis van Essen (949-1011), wijst hierop. Mathilde was de kleindochter van keizer Otto I (912-973) en zijn eerste vrouw Edith, afkomstig uit het Angelsaksische Wessex (910-946). In 971 kreeg Mathilde de leiding over het klooster Essen. De abdis vroeg Aethelward om een Latijnse herwerking van een Angelsaksische kroniek die oorspronkelijk in de volkstaal was geschreven. Op deze manier trachtte Mathilde haar verwantschap met Edith en de Ottoonse keizers te benadrukken, wat ook het prestige van haar klooster ten goede kwam.¹² Aethelward vertaalde de kroniek echter niet zomaar naar het Latijn; er zijn verschillende indicaties dat hij bewust de tekst aanpaste, mogelijk op aansturen van Mathilde zelf.

Een eerste indicatie vinden we in de vormgeving van de tekst. In tegenstelling tot de originele versie in de volkstaal is de adaptatie van Aethelward opgedeeld in verschillende boeken, elk voorafgegaan door een voorwoord

gericht aan de abdis. Een dergelijke onderverdeling komt overeen met de structuur van de ‘Daden van de Saksen’, een tiende-eeuwse kroniek geschreven door Widukind van Corvey (ca. 925-na 973) in opdracht van abdis Mathilde van Quedlinburg (955-999). Mathilde van Essen kende waarschijnlijk deze kroniek. De tekst van Widukind was wijd verspreid in Saksische kloosters en bovendien was Mathilde van Quedlinburg de tante van de abdis in Essen. Het is bijgevolg niet onwaarschijnlijk, zoals Elisabeth Van Houts beargumenteert, dat Mathilde van Essen Aethelward bewust kennis liet maken met deze kroniek en hem misschien zelfs aanstuurde om een gelijkwaardige structuur over te nemen.¹³ Ook inhoudelijk oefende Mathilde invloed uit op het werk. Aethelward gaat bijvoorbeeld uitgebreid in op de stamboom van Mathilde – een passage die in de oorspronkelijke versie ontbreekt. De auteur expliciteert niet dat hij deze genealogische passage heeft toegevoegd op directe vraag van de abdis, maar aangezien zij haar familiegeschiedenis wilde etaleren, is dit niet onwaarschijnlijk.¹⁴ Bovendien blijkt uit de tekst zelf dat Mathilde wel degelijk ook inhoudelijk bijdroeg aan de kroniek. Zo vroeg Aethelward de abdis om hem meer informatie te sturen over de zus van haar grootmoeder Edith. Hij schrijft: “Het is jouw taak om ons informatie aan te leveren, je hebt niet alleen een familieconnectie, maar ook de mogelijkheid, aangezien afstand je niet hindert.”¹⁵ Dit maakt duidelijk dat Mathilde actief bijdroeg aan de totstandkoming van de tekst en dat Aethelward dit zelfs verwachtte. Het suggereert dat het alleszins niet vreemd was in een tiende-eeuws tijds kader dat vrouwen actief betrokken waren bij de redactie van een tekst.

We moeten er uiteraard rekening mee houden dat bovenvermelde voorbeelden narratieve constructies zijn. Ze zeggen ons bijgevolg vooral iets over hoe de (mannelijke) auteur de relatie tussen hem en de religieuze vrouwen weergeeft, eerder dan hoe deze relaties in de realiteit verliepen. Desalniettemin bieden deze voorbeelden van literaire samenwerkingen ons wel een perspectief om interseksuele relaties op een andere manier te bekijken. Ze suggere-

ren dat contacten tussen mannen en vrouwen in monastieke milieus een veel dynamischer karakter hadden dan voorgaand onderzoek suggereerde.

Institutionele samenwerkingen

Ook buiten narratieve contexten zijn er, weliswaar indirect, attestaties overgeleverd van dynamische contacten tussen religieuze mannen en vrouwen die ons in staat stellen om het klassieke beeld hierover te nuanceren. Aangezien religieuze vrouwen niet tot priester gewijd konden worden, moesten ze voor de uitvoering van de liturgie noodgedwongen een beroep doen op mannelijke clerici. Voorgaande literatuur, en vooral de vrouwengeschiedschrijving, beschouwt de liturgische zielzorg vaak als een hiërarchische relatie waarin de religieuze vrouwen volledig afhankelijk waren van mannelijke clerici. Een grondigere lezing van het contemporaine bronnenmateriaal maakt echter duidelijk dat we dit beeld kunnen bijstellen.

De zogenaamde stichtingsoorkonde van Essen biedt een eerste interessante inblik hieromtrent. Deze oorkonde beweert te dateren uit 870, maar is eigenlijk een vervalsing van omstreeks 1090.¹⁶ De tekst weerspiegelt bijgevolg eerder een elfde-eeuwse realiteit dan een negende-eeuwse. Desalniettemin biedt hij wel een blik in de organisatie van vrouwelijk religieus leven in deze periode, en in het bijzonder in de contacten die deze vrouwen onderhielden met religieuze mannen. De oorkonde bevat namelijk het besluit dat de levensmiddelen (zogenaamde prebenden), die clerici die verbonden waren aan het klooster kregen van de religieuze vrouwen, na hun overlijden terug moesten vloeien naar het klooster. Bezittingen die de geestelijken zelf verwierven, bleven hun persoonlijke eigendom.¹⁷ De oorkonde expliciteert niet om welke clerici het gaat, maar het betreft mogelijk gewijde monniken uit het nabijgelegen mannenklooster Werden, dat is gesticht door de later heilig verklaarde Liudger. Het elfde-eeuwse testament van een abdis van Essen, Theophanu (997-1058), vermeldt namelijk uitdrukkelijk dat de “*fratres de sancto Liudgero*” de liturgische diensten ter ere van haar zielenheil moesten verzorgen.¹⁸ Er zijn spijtig genoeg geen verdere bronnen bewaard die ons meer kunnen vertellen over de concrete werking van dit prebendesysteem, maar het wijst wel op een wederkerige relatie, waarbij clerici ten minste voor een deel van hun levensonderhoud afhankelijk waren van de vrouwengemeenschap die ze spiritueel onderhielden. Een gelijkaardig beeld komt ook naar voren in een originele schenkingsoorkonde van Otto I van 15 juli 961 aan het vrouwenklooster Quedlinburg. De oorkonde bepaalt dat de abdis in de nabijheid van het vrouwenklooster een gemeenschap van twaalf kanunniken moest oprichten en dat ze die moest onderhouden op het vlak van voedsel en kledij.¹⁹ Net als in de stichtingsoorkonde van Essen komt er een beeld naar voren van

een institutionele co-existentie waarin mannelijke en vrouwelijke gemeenschappen, of toch ten minste een deel ervan, elkaar ondersteunden in hun levensonderhoud.

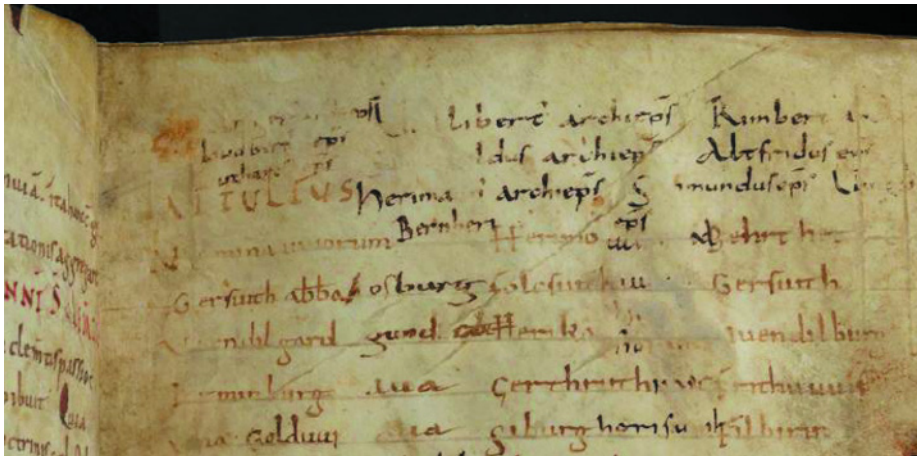
Dergelijke nauwe institutionele banden weerspiegelden zich ook op memoriaal vlak. Er zijn namelijk verschillende voorbeelden gekend van mannen- en vrouwengemeenschappen die elkaars doden herdachten en missen voor elkaar opdroegen. Een laat negende-eeuws sacramentarium – een liturgisch boek gebruikt door de priester om de mis op te voeren – uit Essen bevat bijvoorbeeld naast liturgische voorschriften ook een namenlijst van zowel levenden als doden, en een kalender met necrologische notities. De namen overgeleverd uit deze excerpten, die een duidelijke herdenkingsfunctie hadden, betreffen, naast leden van de kloostergemeenschap van Essen zelf, ook bisschoppen, leken, priesters en monniken. Het is niet altijd mogelijk om de identiteit van elke persoon te achterhalen, maar Volkard Huth slaagde er wel in om twee namen, *Uualdrik monachus et presbyter* en *Geruard diaconus et monachus*, te identificeren als monniken van Werden.²⁰ Ook op hun beurt herdachten de monniken van Werden leden van de vrouwengemeenschap in Essen. Een niet uitgegeven fragment van een twaalfde-eeuws necrologium uit Werden, dat evenwel zou teruggaan tot de negende eeuw, vermeldt namelijk ook namen van religieuze vrouwen uit Essen.²¹ Dit suggereert dat de institutionele verbondenheid ook gepaard ging met een nauwe memoriale band tussen beide

gemeenschappen.

Deze verschillende voorbeelden, hoewel niet uitputtend, maken duidelijk dat religieuze vrouwen niet louter afhankelijk waren van mannen in de uitoefening van hun geloof. Eerder komt er een beeld van co-existentie naar voren waarin mannen en vrouwen in monastieke contexten samenwerkten en elkaar onderhielden. Dit betekent niet dat de relatie tussen mannen en vrouwen nooit problematisch was. Religieuzen waren er zich immers wel degelijk van bewust dat een te nauw contact tussen beide seksen aanstootgevend kon zijn. Een voorbeeld hiervan vinden we in de *Vita Hathumodae*. Op haar sterfbed zei Hathumoda tegen Agius dat hij gezondigd had door lang bij haar te blijven en dat hij beter terug zou keren naar Corvey. Agius weigerde, maar na haar dood vernam hij wel van zijn medebroeders dat ze zich vragen stelden bij zijn lange verblijf in het vrouwenklooster. Toen hij vertelde over het overlijden van de abdis, nam hij hun bekommernis weg, maar de passage maakt wel duidelijk dat er een reële bezorgdheid kon zijn omtrent een te nauw contact tussen religieuze mannen en vrouwen.²² Verder mogen we de religieuze *agency* van mannen en vrouwen niet volledig gelijkstellen. Vrouwen konden immers bepaalde religieuze ambten en taken, zoals bijvoorbeeld het opdragen van de liturgie, niet uitoefenen.²³ Tot slot betreffen bovenstaande voorbeelden vooral vrouwen uit hoge aristocratische milieus – een gegeven dat later in dit artikel uitgebreider aan bod komt – waardoor we dit niet zomaar kun- >>

Afbeelding van Mathilde van Essen met haar broer, hertog Otto I van Zwaben, onderaan het zogenaamde Otto-Mathilde-kruis, een tiende-eeuws processiekruis uit Essen.

Fragment van de 'nomina vivorum et defunctorum' uit een negende-eeuws sacramentarium uit Essen.

Bron: Universitäts- und Landesbibliothek Düsseldorf, Mittelalterliche handschriften, nr. MS-D-1, fol. 10r.

nen extrapoleren naar religieuze vrouwen in het algemeen. Desalniettemin bieden bovenvermelde voorbeelden wel een perspectief om de traditionele, hiërarchische benadering van contacten tussen religieuze mannen en vrouwen in de negende tot de elfde eeuw te nuanceren. Vrouwen waren niet louter ondergeschikt aan mannelijke religieuzen, maar gingen met hen in dialoog. De relatie tussen beiden was dan ook veel genuanceerder en dynamischer dan eerder onderzoek suggereerde.

Intersectionaliteit: een nieuwe interpretatie van man-vrouwrelaties?

De vaststelling dat de voorgaande voorbeelden vooral vrouwen betreffen uit de hogere aristocratische milieus helpt ons om de onderliggende dynamiek van deze contacten beter te begrijpen. Om dit nader toe te lichten, dien ik eerst te verwijzen naar de theorie van intersectionaliteit. Deze theorie stelt dat en onderzoekt hoe verschillende biologische, sociale en culturele categorieën, zoals gender, ras en sociaal-economische klasse, met elkaar interacteren. Het is de interactie van deze verschillende categorieën, die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, die de identiteit van de persoon vormgeeft en definieert, en bijgevolg ook de plaats van deze persoon in de samenleving bepaalt.²⁴ Dit concept wordt vooral gebruikt in sociologische studies naar onderdrukking in de hedendaagse samenleving, maar het achterliggende idee, van een identiteit als kruispunt van verschillende interacterende elementen, biedt eveneens interessante inzichten voor de studie naar genderdynamiek in monastieke contexten in de negende tot de elfde eeuw. Het maakt immers duidelijk dat deze vrouwen meer waren dan louter religieuzen en dat we bij het bestuderen van hun identiteit ook rekening moeten houden met andere elementen zoals klasse, leeftijd, opleidingsgraad, familiale achtergrond en sociaal netwerk. Dit kan ons een beter inzicht bieden in de maatschappelijke positie die deze vrouwen innamen en bijgevolg hoe ze vanuit deze

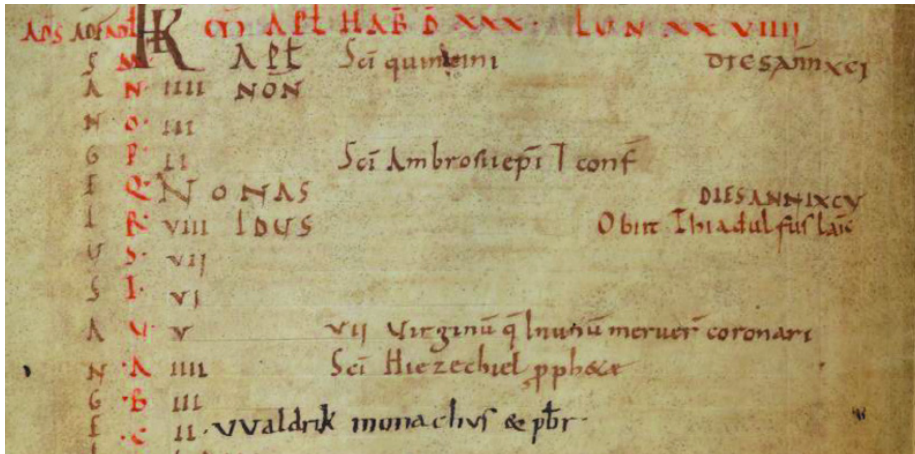
positie interacterden met mannen. Een volledige uitwerking van hun intersectionele identiteit zou binnen het kader van dit artikel te ver leiden, daarom beperk ik me tot hoe de sociaal-economische achtergrond van deze vrouwen een rol speelde bij hun interactie met hun mannelijke collega's.

Een schets van de sociaal-economische achtergrond van religieuze vrouwen in de negende tot elfde eeuw is echter niet altijd evident. Ondanks het generaliserend beeld dat vaak opduikt in de literatuur, namelijk dat vrouwelijke religieuzen categorisch tot adellijke kringen behoorden, toonde historicus Franz Felten aan dat in de vroege en hoge middeleeuwen ook niet-adellijke vrouwen konden intreden.²⁵ Bovendien was het adellijk landschap in deze periode sociaal-economisch erg divers, waardoor het gegeven van een adellijke herkomst op zich niet volstaat om conclusies te trekken over de eigenlijke achtergrond van een individu. Wel staat het vast dat sommige van deze vrouwen afkomstig waren uit de hoogste sociaal-economische elites. De eerder vermelde Hathumoda, abdis van Gandersheim, behoorde bijvoorbeeld tot één van de meest prominente aristocratische families van negende-eeuws Saksen. Haar ouders Liudolf (voor 806-866) en Oda (ca. 806-913), die tevens de stichters waren van haar klooster, verwierven tijdens het bewind van Lodewijk de Duitser (806-876) grote gebieden in de Harz-regio, en onderhielden nauwe banden met het Karolingisch vorstenhuis.²⁶ Mathilde van Essen, die Aethelweard de opdracht gaf tot het schrijven van een kroniek, was de dochter van de oudste zoon van Otto I, en de abdis waar sprake van is in de schenkingsoorkonde van Otto I aan Quedlinburg is eveneens lid van de koninklijke familie.²⁷ Ook gewone leden van deze gemeenschappen konden tot (hoge) aristocratische families behoren. De *vita* van koningin Mathilde beschrijft bijvoorbeeld hoe Quedlinburg bevolkt werd met dochters uit voornamelijk families.²⁸

Tijdgenoten waren zich bewust van de hoge sociaal-economische posities van sommige

van deze vrouwen en verwijzen er uitvoerig naar. Het zou te ver leiden om hier een volledig overzicht van te geven, maar het is sprekend dat de Annalen van Quedlinburg – een vroeg elfde-eeuwse kroniek, geschreven in het gelijknamige vrouwenklooster – abdisen die behoorden tot de keizerlijke Ottoonse familie omschrijven als “*imperialis abbatisa*”.²⁹ Op deze manier benadrukken de Annalen dat deze abdisen niet zomaar abdisen waren, maar specifiek “keizerlijke abdisen”. Zo brengt de tekst hun sociaal-economisch kapitaal expliciet in verband met hun religieuze functie. Dit maakt duidelijk dat we het hoge sociaal-economisch kapitaal van ten minste sommige van deze vrouwen niet kunnen loskoppelen van hun religieuze identiteit. Dit is van belang om vast te stellen aangezien hun sociaal-economische achtergrond mede hun maatschappelijke positie bepaalt. Het valt immers op dat bijvoorbeeld abdisen uit sociaal-economisch voornamelijk families zich veel meer konden laten gelden op maatschappelijk vlak dan religieuze vrouwen uit lagere sociaal-economische klassen. De eerder vermelde Mathilde, abdis van Quedlinburg, die tevens de kleindochter, dochter en zus was van keizers, trad niet alleen regelmatig op in oorkonden, ze beslechtte ook politieke conflicten, mengde zich in bisschopsverkiezingen en fungeerde zelfs als regentes tussen 997 en 999.³⁰ Het leidt dus geen twijfel dat een hoge aristocratische achtergrond deze vrouwen aanzien en autoriteit verschafte in de maatschappij. Een dergelijke wisselwerking tussen religie en sociale achtergrond is echter niet alleen van toepassing op individuen. Zoals eerder vermeld stonden deze vrouwen aan het hoofd van prestigieuze Ottoonse kloosters. Dit prestige, gecombineerd met de prominente positie van de abdis en het hoge sociaal-economische kapitaal van ten minste een deel van de bewoners ervan, maakte van deze gemeenschappen belangrijke spelers in de maatschappij.³¹

Deze maatschappelijke autoriteit, zowel op individueel als gemeenschappelijk niveau, beïnvloedde mogelijk ook de omgang van deze religieuze vrouwen met mannen. Sommige van deze vrouwen overklasten immers hun mannelijke collega's op sociaal-economisch vlak; een dergelijke voornamelijk maatschappelijke positie stelde deze religieuze vrouwen bijgevolg in staat om een zeker gewicht in de schaal te leggen in hun verhouding met mannen. Dit betekent uiteraard niet dat elke religieuze vrouw of gemeenschap een even grote maatschappelijke autoriteit had. We kunnen bijgevolg niet elk contact tussen mannen en religieuze vrouwen op dezelfde manier evalueren, maar het biedt wel een opstap om te begrijpen waarom gevallen zoals hierboven beschreven niet stroken met het patriarchale beeld dat de traditionele literatuur vooropstelde. In plaats daarvan komt er een complex beeld naar voren, waaruit blijkt dat relaties tussen mannen en vrouwen in negende- tot elfde-eeuwse monastieke milieus veel dynamischer waren dan voorgaand onderzoek aannam, en dat we in de evaluatie hiervan

Fragment van de kalender met necrologische notities uit een negende-eeuws sacramentarium uit Essen, met vermelding van de naam Uualdrik monachus et presbyter.

Bron: Universitäts- und Landesbibliothek Düsseldorf, Mittelalterliche handschriften, nr. MS-D-1, fol. 218v.

ook voldoende het perspectief van de religieuze vrouwen zelf mee in ogenschouw moeten nemen.

Conclusie

Traditioneel onderzoek beschouwde intersekuele contacten in monastieke contexten in de negende- tot de elfde eeuw vaak als een negatief gegeven. Enerzijds beschouwden historici dergelijke nauwe contacten als afwijkingen van de normatieve regels en als tekenen van de spirituele laksheid van vrouwelijke religieuzen. Maar ook de vrouwengeschiedschrijving beoordeelde man-vrouwrelaties in monastieke contexten vaak als problematisch. Ze zag deze immers als een manier van mannelijke clerici om religieuze vrouwen te controleren, wat bijdroeg aan de onderdrukking van vrouwen in de middeleeuwse samenleving. Recent onderzoek en een nauwkeurige lezing van het contemporain bronnenmateriaal nuanceren beide visies echter grondig. Hierdoor dringt er zich een nieuwe interpretatie op van de genderdynamiek in monastieke contexten in de negende tot de elfde eeuw, die de *agency* van vrouwen erkent. Inzichten ontleend aan de theorie van intersectionaliteit bieden hiervoor een interessant perspectief. Ze maken duidelijk dat een identiteit geen verzameling is van ongerelateerde fragmenten, maar dat we ook rekening moeten houden met de vaak hoge sociaal-economische positie van sommige van deze religieuze vrouwen. De intersectionaliteit van deze verschillende identiteiten verschafte elitaire, religieuze vrouwen een bepaalde maatschappelijke autoriteit, wat hen vervolgens in staat stelde om gestandaardiseerde gonderscheidingen, die normatieve teksten vooropstelden, te overschrijden. Man-vrouwrelaties in vroegmiddeleeuwse monastieke contexten waren dus, veel meer dan voorgaand onderzoek beargumenteerde, een dynamisch en dialectisch proces, onderhevig aan de maatschappelijke bewegingsvrijheid van alle betrokken individuen.

///

Noten:

- Dit artikel is geschreven in het kader van het onderzoeksproject 'Re-evaluating female monasticism's "ambiguous identity" in the ninth- to eleventh-century West', gefinancierd door het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek – Vlaanderen (FWO Vlaanderen).
- Eigen vertaling. F. Paxton, *Anchoress and Abbess in Ninth-Century Saxony. The Lives of Liutberga of Wendhausen and Hathumoda of Gandersheim* (Washington DC 2009) 135.
- S.F. Wemple, *Women in Frankish Society. Marriage and the Cloister 500-900* (Philadelphia 1985) 143-148, 165-174, 187-188.
- Over de interpretatie van de Karolingische wetgeving, zie: T. Schilp, *Norm und Wirklichkeit religiöser Frauengemeinschaften im Frühmittelalter. Die 'Institutio Sanctimonialium Aquisgranensis' des Jahres 816 und die Problematik der Verfassung von Frauenkommunitäten* (Göttingen 1998) 19-39, 85. Over vrouwelijk religieus leven, zie: J.T. Schulenburg, 'Strict Active Enclosure and Its Effects on the Female Monastic Experience (ca. 500-1100)', in: J.A. Nichols en L.T. Shank (red.), *Medieval religious women. Distant echoes* (Kalamazoo 1984) 51-86; Ead., 'Female Sanctity: Public and Private Roles, ca. 500-1100', in: M.C. Erler en M. Kowaleski (red.), *Women and Power in the Middle Ages* (Athene 1988) 102-125; Wemple, *Women in Frankish Society*, 143-148, 165-174, 187-188.
- Voor een recente stand van zaken zie onder andere: K. Bodarwé, 'Eine Männerregel für Frauen. Die Adaption der Benediktusregel im 9. und 10. Jahrhundert', in: G. Melville en A. Müller (red.), *Female 'vita religiosa' between Late Antiquity and the High Middle Ages* (Berlijn 2011) 235-274; Schilp, *Norm und Wirklichkeit*; S. Vanderputten, 'Dark Age Nunneries: The Ambiguous Identity of Female Monasticism, 800-1050' (Ithaca NY 2018) (in press).
- Zie: F.J. Griffiths en J. Hotchin, 'Women and Men in the Medieval Religious Landscape', in: F.J. Griffiths en J. Hotchin (red.), *Partners in spirit. Women, men, and religious life in Germany, 1100-1500* (Turnhout 2014) 1-46.
- S. Vanderputten, "Reformatoische lichamelijkeheid" en de geconditioneerde emoties van twee religieuze vrouwen omstreeks het jaar 1000', in: *Tijdschrift voor geschiedenis*, 126:4 (2013) 466-479, aldaar 469-471; Johannes van Saint-Arnoul, *La vie de Jean, abbé de Gorze*, M. Parisse (red.) (Parijs 1999) 56-57.
- D.A. Warner, 'Reading Ottonian History. The Sonderweg and Other Myths', in: P. Skinner (red.), *Challenging the Boundaries of Medieval History: the legacy of Timothy Reuter* (Turnhout 2009) 81-114, aldaar 102, 113. Thietmar, bisschop van Merseburg, schreef tussen 1012 en 1018 een kroniek over de gebeurtenissen tussen 908 en 1018. Hierin vermeldt hij ook zijn opleiding in Quedlinburg. Voor een vertaling van de kroniek, zie: Thietmar, *Ottonian Germany. The Chronicon of Thietmar of Merseburg*, D.A. Warner (vert.) (Manchester en New York 2001), zie introductie 1-64, voor de referentie naar Emnilde, zijn tante, zie 162. Voor de brief van Walther aan Hazecha, zie: Walther of Speyer, *Epistola ad Hazechem*, in: Karl Strecker (red.), *MGH Poetae, 5. 1 (Die Ottonenzeit)* (Leipzig 1937) 63-64.
- D. Watt, *Medieval Women's Writing. Works by and for Women in England, 1100-1500* (Cambridge 2007) 1-3; K.M. Benedict, *Empowering Collaborations. Writing Partnerships between Religious Women and Scribes in the Middle Ages* (New York en Londen 2004) xi-xxii.
- Frederick Paxton zag bijvoorbeeld de tekst als een manier van Agius om Gandersheim aan te sluiten bij de monastieke fami-

lie van Corvey. Paxton, *Anchoress and Abbess*, 24.

- Agius, 'Vita Hathumodae', 176.
- E.M.C. Van Houts, 'Women and the Writing of History in the Early Middle Ages. The Case of Abbess Mathilda of Essen and Aethelweard', in: *Early Medieval Europe*, 1 (1992), 53-68, aldaar 60-61. Voor een uitgave van de kroniek, zie: Aethelwerdus, *The Chronicle of Aethelweard*, A. Campbell (red.) (Londen 1962). Aethelweard stamde af van de Angelsaksische koning Aethelred I van Wessex, en was een belangrijke politieke figuur ten tijde van Aethelred II (978-1016): Van Houts, 'Women and the Writing', 61-63.
- Ibid., 64-65. Voor een uitgave van de kroniek van Widukind zie: Widukind of Corvey, *Deeds of the Saxons*, B.S. Bachrach en D.S. Bachrach (red.) (Washington DC 2014).
- Van Houts, 'Women and the Writing', 60-64.
- Eigen vertaling. Aethelwerdus, *The Chronicle*, 2; zoals geciteerd in Van Houts, 'Women and the Writing', 67.
- Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins oder des Erzstifts Köln, der Fürstentümer, Jülich und Berg, Geldern, Moers, Kleve und Mark, und der Reichsstifte Elten, Essen und Werden. Band. 1: 779-1200*, T.J. Lacomblet (red.), I (Düsseldorf 1840) 34-36. Zie ook: T. Schilp, 'Die Gründungsurkunde der Frauenkommunität Essen. Eine Fälschung aus der Zeit um 1090', in: I. Crusius (red.), *Studien zum Kanonissenstift* (Göttingen 2001) 149-183.
- Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*, 35-36.
- T. Fremer, *Äbtissin Theophanu und das Stift Essen. Gedächtnis und Individualität in ottonisch-salischer Zeit* (Bottrop 2002), 116-117.
- Die Urkunden Konrad I., Heinrich I. und Otto I. MGH Diplomata*, T. Sickingel (red.) (Hannover 1879-1884) 312-313.
- De 'nomina vivorum et defunctorum' bevinden zich op fol. 10r-11r, en de kalender met necrologische notities op fol. 217r-222v. Universitäts- und Landesbibliothek Düsseldorf, *Mittelalterliche Handschriften*, nr. MS-D-1. De aangehaalde namen worden vermeld op fol. 218v en fol. 11r. V. Huth, 'Die Düsseldorf Sakramentarhandschrift D1 als Memorialzeugnis. Mit einer Wiedergabe der Namen und Namensgruppen', in: *Frühmittelalterliche Studien*, 20 (1986), 213-289; T. Schilp, *Überlegungen zur Sakramentarhandschrift D 1 als Liber vitae der Essener Frauenkommunität*, in: D. Geuenich en L. Uwe (red.), *Libri vitae. Gebetsgedenken in der Gesellschaft des Frühen Mittelalters* (Keulen 2015) 203-220.
- Huth, 'Die Düsseldorf Sakramentarhandschrift', 281; W. Stüwer, *Das Erzbistum Köln, 3. Die Reichsabtei Werden a. d. Ruhr* (Berlijn en New York 1980) 223-224, 414.
- Paxton, *Anchoress and Abbess*, 138.
- Wemple, *Women in Frankish Society*, 143.
- Intersectioneel denken of kruispuntdenken kende ingang in de academische wereld met het werk van Kimberlé Crenshaw: K. Crenshaw, 'Demarginalizing the Intersection of Race and Sex. A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics', in: *University of Chicago Legal Forum*, (1989) 139-167.
- F.J. Felten, 'Wie adelig waren Kanonissenstifte und andere weibliche Konvente im frühen und hohen Mittelalter?', in: I. Crusius (red.), *Studien zum Kanonissenstift* (Göttingen 2001) 39-128.
- K. Bodarwé, *Sanctimonialia litteratae. Schriftlichkeit und Bildung in den Ottonischen Frauenkommunitäten Gandersheim, Essen und Quedlinburg* (Münster 2004), 16-17.
- Ibid., 66-68; Van Houts, 'Women and the writing', 60.
- 'Vita Mathildis reginae antiquior', in: B. Schütte (red.), *MGH Scriptores rerum Germanicarum 66: De Lebensbeschreibungen der Königin Mathilde* (Hannover 1994) 119. Voor een Engelse vertaling, zie: S. Gilsdorf, *Queenship and sanctity: The lives of Mathilda in The Epitaph of Adelheid* (Washington DC 2004).
- 'Annales Quedlinburgenses', in: G.H. Pertz (red.), *MGH Scriptores 3: Annales, chronica et historiae aevi Saxonici* (Hannover 1839) 41, 66, 494, 510, 511, 533, 519, 579.
- D. Müller-Wiegand, *Vermitteln-beraten-erinnern: Funktionen und Aufgabenfelder von Frauen in der ottonischen Herrscherfamilie (919-1024)* (Kassel 2005), aldaar 203-216.
- Zie onder andere: J.W. Bernhardt, *Itinerant Kingship and Royal Monasteries in Early Medieval Germany c. 936-1075* (Cambridge 1993).

Jirki Thibaut (1993) is doctoraatstudente aan de Universiteit Gent en KU Leuven, waar ze, in het kader van het FWO-project 'Re-evaluating female monasticism's "ambiguous identity" in the ninth- to eleventh-century West', onderzoek uitvoert naar vrouwelijk religieus leven in Saksen in de negende tot de elfde eeuw.

Contact: Jirki.Thibaut@ugent.be

De klant in het historisch onderzoek over prostitutie

De grote afwezige?

In haar geschiedenis van de Amsterdamse prostitutie tijdens de zeventiende en achttiende eeuw wijdt historica Lotte van de Pol een volledig hoofdstuk aan prostitutieklanten. In dat hoofdstuk gaat ze verder dan het beschrijven van algemeenheden: ze heeft het over verschillende types klanten en analyseert hun achtergronden. Hoewel deze studie uit 1996 geldt als pionierswerk kreeg haar analytische kijk op de vraagzijde van prostitutie weinig navolging. Klanten spelen tot op heden meestal een bescheiden rol in dergelijke geschiedenissen. De onevenwichtige genderfocus in historische bronnen over prostitutie – waarin vaak de prostituee wordt verbonden aan kwalijke randfenomenen zoals seksueel overdraagbare aandoeningen – wordt met andere woorden gereproduceerd in de historiografie. Voor veel historici lijkt de klant nog steeds een onbekende te zijn.

/ Pieter Vanhees /

In 1996 schreef historica Lotte van de Pol dat klanten “in beschouwingen over en geschiedschrijving van prostitutie weleens [worden] vergeten.”¹ In de historiografie blijkt er sindsdien weinig te zijn veranderd want nog in 2012 schreef Julia Laite dat prostitutieklanten zelden centraal staan in het historisch onderzoek.² Nochtans blijkt dat onderzoekers uit andere wetenschapsdomeinen in de voorbije decennia wel heel wat aandacht aan klanten hebben besteed.³ Bij elke seksuele commerciële uitwisseling is er dan ook sprake van aanbod én vraag. Sterker nog, voor elke aanbieder van seksuele diensten is er een veelvoud aan afnemers. Als de stellingen van beide historici kloppen, heeft de geschiedwetenschap de grootste groep van bij prostitutie betrokken personen verwaarloosd. Meer historische kennis over verschuivingen langs de vraagzijde kan bijdragen aan inzicht in de rol van de klant als deelnemer aan de seksuele economie, tenminste binnen specifieke historische contexten. Een analyse van prostitutie, beschouwd door de ogen van de klant, zou daarnaast kunnen leiden tot nieuwe inzichten in historische genderverhoudingen.

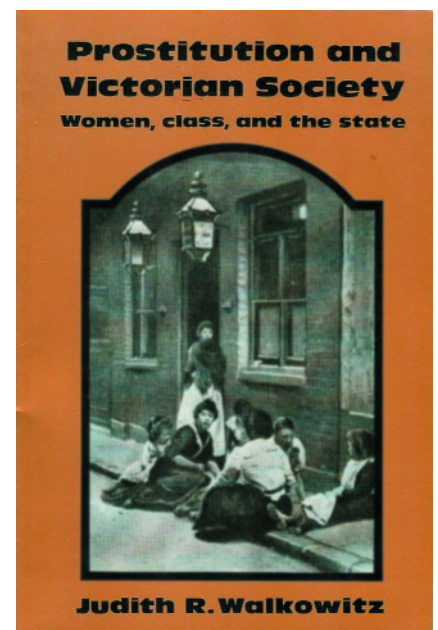
In dit historiografische artikel onderzoek ik de stellingen van Laite en Van de Pol: Is de klant inderdaad zo afwezig in het historisch onderzoek of gaat het om een relatieve afwezigheid? Houdt de aandacht voor klanten in hun werk verband met het opzet van hun onderzoek? Klopt het dat historici bijdragen aan een traditionele gendervisie op prostitutie? De focus ligt hier op mannen die seks kopen van vrouwen. Het aanbieden van seks wordt en werd namelijk meestal met vrouwelijkheid geassocieerd. Hoewel seks ook door mannen wordt verkocht, in de vorm van homo-, trans- en heteroseksuele prostitutie, vervrouwelijkt het beeld van de archetypische prostituee

doorheen de tijd.⁴ De associatie tussen het kopen van seks en mannelijkheid is misschien zelfs nog sterker. Er bestaan natuurlijk ook vrouwelijke klanten, maar zij kregen – alleszins in de historiografie – bijzonder weinig aandacht.⁵ Voor dit artikel beroep ik mij op enkele klassiekers uit het historisch prostitutieonderzoek maar ook op meer recente publicaties.⁶ Deze publicaties hebben steeds betrekking op prostitutie in Europa of in Europese kolonies, voornamelijk tijdens de twee voorbije eeuwen.

De vraagzijde in de historiografie

Sinds de jaren tachtig besteedden veel historici aandacht aan prostitutie.⁷ De rol die klanten in literatuur over prostitutie krijgen toegedicht, hangt samen met de manier waarop prostitutie

wordt benaderd. In dit verband stuitte ik tijdens mijn onderzoek op vier, elkaar soms overlappende, manieren om prostitutie te benaderen. Feministische historici waren de eersten die van prostitutie een centraal thema hebben gemaakt. Zij voerden een gendercorrectie door binnen het historiografisch bedrijf, ook in geschiedenissen over seksualiteit. Ze stelden vrouwen, waaronder feministen en prostituees, centraal en bestudeerden hun emancipatie. De aandacht voor mannen, in dit geval klanten en dokters, was beperkter waardoor het gendergebonden perspectief van de bronnen werd gereproduceerd.⁸ Onvrede over negentiende-eeuws prostitutiebeleid, één van de hoekstenen van de eerste golf van het feminisme, werd snel een belangrijk topic in hun onderzoek. Judith Walkowitz zette met haar boek *Prostitution in Victorian Society* de toon en kreeg veel navolging.⁹ In haar boek beschrijft ze de discussies rondom de *Contagious Diseases Acts (CDA's)*, drie Britse wetten uit de jaren 1860, uitgevaardigd om de hoge prevalentie van geslachtsziekten bij militairen tegen te gaan. De wetten bepaalden dat syfilis en gonorrhoe in Britse haven- en garnizoenssteden moesten worden bestreden door de registratie, periodieke medische controle en verplichte ziekenhuisopname van besmette ‘gevallen’ vrouwen. De strijd tegen deze wetten, onder meer aangevoerd door Josephine Butler en de *Ladies' National Association*, wordt uitgebreid beschreven. Klanten passerden slechts

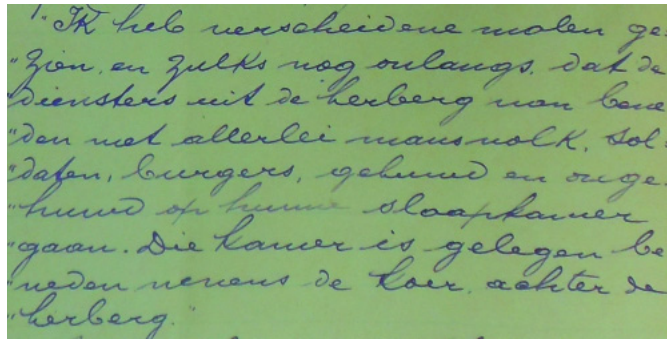

Judith Walkowitz, *Prostitution in Victorian Society*, Cambridge University Press.

terloops de revue, bijvoorbeeld bij de bespreking van de oorzaken die hebben geleid tot het uitvaardigen van de CDA's en bij de analyse van twee lokale cases, havensteden met matrozen en zeelieden. Recent verscheen *Les féminismes et la prostitution* van Christine Machiels.¹⁰ De focus in dit boek ligt op de houding van Zwitserse, Franse en Belgische feministen tegenover prostitutie tussen 1860 en 1960. De auteur beschrijft de ontwikkeling van de standpunten van vrouwenorganisaties over prostitutie, zowel op lokaal, supralokaal als internationaal niveau. Klanten komen enkel aan bod wanneer deze een rol speelden in debatten over sekswerk. Een voorbeeld hiervan zijn de stemmen die tijdens het interbellum binnen internationale abolitionistische organisaties opgingen. Zij wilden dat de maatregelen rondom prostitutie niet enkel tegen prostituees, maar ook tegen klanten en pooiers gericht werden.¹¹

Feministische geschiedenissen die prostitutie benaderen door aandacht te besteden aan de vrouw achter de prostituee, meestal in het kader van een geografisch afgebakende case, besteden vaak meer aandacht aan klanten. Deze publicaties zijn dikwijls gebaseerd op onderzoek van juridische bronnen waarin alle bij een incident betrokken partijen aan bod komen. Karine Lambert onderzoekt, in haar boek *Itinéraires féminins de la déviance*, verschillende manieren waarop vrouwen in de Provence tussen 1750 en 1850 konden afwijken van heersende waarden en normen.¹² Prostitutie was één van die manieren. Hoewel de focus duidelijk bij vrouwen ligt, besteedt de auteur ook enkele bladzijden aan het profiel van de klant. Volgens Lambert komen klanten die aanwezig zijn in juridische dossiers meestal uit de lagere klassen: niet omdat lagere klassen meer seks zouden hebben gekocht, maar omdat klanten uit de midden- en hogere klassen door hun status werden beschermd tegen politionele vervolging. Ook Julia Laite besteedt in haar boek *Common Prostitutes and Ordinary Citizens* een hoofdstuk aan klanten. In het hoofdstuk *Buying sex: Men and the Marketplace* benadert ze klanten in al hun diversiteit. Ze beschrijft éénmalige klanten, seksverslaafde klanten en allerhande tussenvormen. Laite zoekt in haar boek naar een goed evenwicht tussen een voorstelling van de prostituee als slachtoffer van patriarchale en sociaal-economische structuren enerzijds en de prostituee als autonome historische actor anderzijds. Klanten schipperden volgens haar eveneens tussen hun wensen en verlangens en de mogelijkheden die zich aandienen.

Nog andere auteurs benaderen prostitutie door het oog van zedelijkheidsorganisaties die, hoewel ze niet als feministisch kunnen worden betiteld, een duidelijke mening hadden over prostitutieklanten. Pieter Koenders concentreerde zich in zijn proefschrift op Nederlandse organisaties die werden geïnspireerd door het christelijke réveil van de negentiende eeuw. Eén van deze organisaties is de 'Nederlandsche Middernachtzending-Vereeniging'.¹³

Stadsarchief Antwerpen/Felixarchief, Politiearchief, nr. 731#388.

Diverse prostitutieklanten in het politiearchief (1898).

De evangelisch geïnspireerde 'broeders' van deze vereniging probeerden potentiële klanten het bordeelbezoek te ontraden bijvoorbeeld door zich voor de ingang op te stellen. Een dergelijke houding werd hen door klanten en uitbaters niet in dank afgenomen. Dikwijls werden ze in elkaar geslagen. Dergelijke geschiedenissen vertellen ons natuurlijk weinig meer over wie klanten waren maar kunnen ons wel wat leren over de omstandigheden van het bordeelbezoek.

Ten slotte zijn er studies die de organisatie van de prostitutiesector centraal stellen. Deze historiografie benadert prostitutie onder andere door aandacht te besteden aan structurele verschuivingen langs de vraagzijde. *Les filles de nocés* van de Franse historicus Alain Corbin is hiervan een voorbeeld.¹⁴ Corbin ontleeft in zijn boek de evoluties van prostitutieregulering in het negentiende-eeuwse Frankrijk. Hoewel hij erg veel belang hecht aan verschuivingen binnen de sekssector, en aan hun impact op vrouwen in prostitutie, bespreekt hij ook uitgebreid verschuivingen langs de vraagzijde. Hij ziet bijvoorbeeld een verband tussen groeiende frustraties door het afnemen van de belang van geschoolde arbeid in bepaalde economische sectoren en de zoektocht naar een seksuele uitlaatklep. De groei van de lagere middenklasse, waarin veel jonge mannen over onvoldoende middelen beschikten om een burgerlijk gezin te stichten, zou volgens hem ook een rol hebben gespeeld in de toenemende vraag naar betaalde liefde. Dat geldt ook voor het verband dat Corbin ziet tussen de invoering van de dienstplicht in 1872, het loskomen van jonge rekruten van familiale controle en seksuele initiatie door bordeelbezoek. Philip Howell bestudeert in *Geographies of Regulation* verschillende gedaantes en gradaties van prostitutieregulering in het Britse Rijk, op plaatsen waar de CDA's nooit in voege waren.¹⁵ Hij heeft het bijvoorbeeld over studenten in Cambridge, militairen in Gibraltar, zeelieden in Liverpool en etnisch diverse klanten in Hong Kong. De klant staat in het boek niet centraal, maar treedt wel naar voren in al zijn verscheidenheid.

Klanten komen dus wel degelijk voor in historische publicaties over prostitutie. Historiografische evoluties spelen hierin slechts een beperkte rol. Belangrijker is de wijze waarop

een historicus de geschiedenis van prostitutie benadert. De (discrete) aanwezigheid van klanten lijkt verband te houden met het essentiële aandeel van de vraagzijde binnen seksuele dienstverlening.¹⁶ Desondanks kunnen we niet anders dan vaststellen dat, in de geraadpleegde publicaties, het aantal bladzijden gewijd aan de mannelijke klant in het niet valt, vergeleken met deze gewijd aan de vrouwelijke prostituee. Met andere woorden: het vinden van verwijzingen naar klanten verklaart niet waarom ze zo weinig centraal staan in historisch prostitutieonderzoek.

Op zoek naar verklaringen

Voor deze 'onevenwichtige' focus, zie ik enkele verklaringen. In de eerste plaats sluit ik aan bij de verklaring geformuleerd door Julia Laite: "the lack of male clients in contemporary and historical studies of commercial sex is not surprising when it is seen as symptomatic of the double standard of sexual morality, the pervasive attitude that held women solely responsible for the moral, legal and medical consequences of commercial sex contracts."¹⁷

Normen en waarden in verband met seksualiteit, ook deze gehanteerd door professionele historici, zijn nooit genderneutraal. Mannelijke en vrouwelijke seksualiteit werden en worden vaak op verschillende manieren benaderd. Dit gebrek aan neutraliteit werd bevestigd in bovenstaand literatuuroverzicht, maar ook in actuele debatten over de relatie tussen prostitutie en mensenhandel en over de criminalisering van klanten. De gekleurde bril, die maakt dat vrouwen en mannen die onconventioneel seksueel gedrag vertonen vaak in het centrum van de aandacht staan, is van alle tijden. Normatieve opvattingen over seksualiteit worden nochtans vanuit verschillende hoeken bekritiseerd, tegengesproken en geherformuleerd. Tevens wordt er vandaag veel historisch onderzoek verricht over de historiciteit van genderconstructies. Desondanks ligt de focus van prostitutiehistorici nog steeds in de eerste plaats bij de zich prostituerende vrouw.

Normafwijkende seksualiteit wekt steevast meer argwaan én interesse dan normconforme seksualiteit, en genereert bijgevolg meer bronnen. *In casu* werd er tijdens de nieuwe en nieuwste tijd veel meer aandacht besteed aan >>

deviante vrouwelijke seksualiteit dan aan discreet en genormaliseerd promiscue gedrag van mannen. Vrouwen die seks verkochten, kleurden buiten de lijntjes. Hun levensstijl week af van alle burgerlijke opvattingen over seks en van de aan vrouwen toebedeelde maatschappelijke rol. De sociale, administratieve en politieke controle die over hen werd uitgeoefend, bracht veel bronnen voort. De ‘gezichtsloze’ klanten daarentegen vertoefden vaak in de schaduw. Zij gingen enkel in op een door prostituees gecreëerd aanbod en waren hiervoor niet verantwoordelijk. Nochtans werden ook de seksuele verlangens van klanten in vele contexten geproblematiseerd en/of gepathologiseerd, maar voor klanten was het al bij al eenvoudiger zich discreet op te stellen. Omwille van hun minder zichtbare rol in de bronnen, gaan veel historici ervan uit dat het schrijven van een geschiedenis van de klant onmogelijk is. Er werd nog geen systematisch historisch onderzoek gevoerd naar prostitutieklanten.

Wellicht was de invloed van prostitutie op het leven van vrouwen die zich prostitueerden groter dan op het leven van klanten. Het verschil in impact verklaart misschien mede waarom de historiografie meer aandacht heeft besteed aan de prostituee dan aan de klant. Vrouwen die zich prostitueerden ‘werden’ prostituee. Prostitutie werd een deel van hun identiteit, zowel binnen hun entourage als voor de overheid. In negentiende-eeuwse discussies over prostitutie maakte men, afhankelijk van iemands zienswijze, een onderscheid tussen ‘normale’ vrouwen en ‘publieke’, ‘gevallen’ of ‘lichtzinnige’ vrouwen.¹⁸ In veel talen bestaan er heel wat (pejoratieve) termen om een prostituee aan te duiden. Klanten daarentegen kregen zelden het etiket ‘klant’ aangemeten. Seks kopen werd geen identiteit. Voor

hen was het eenvoudiger zich discreet op te stellen en zo stigmatisering te vermijden. In het Nederlands bestaat er naast geladen termen als ‘hoerenloper’ geen breed gedragen, specifieke en neutrale term om over klanten te spreken. Dit is veelbetekend en duidt op de gedifferentieerde impact voor verschillende partijen die betrokken zijn bij prostitutie.

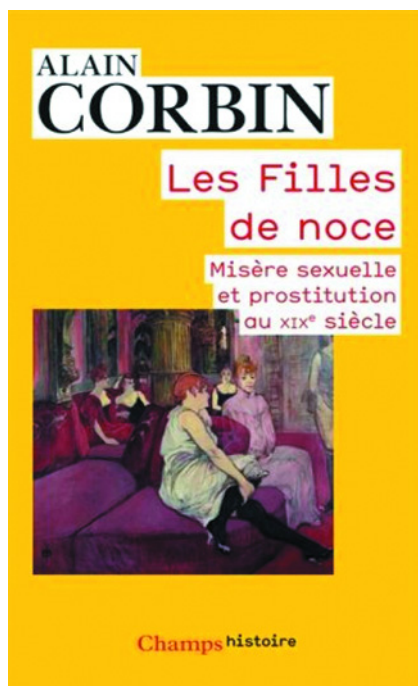
Over het oplossen van een probleem

Desondanks werd de rol van de klant recent ‘herontdekt’, weliswaar buiten de geschiedwetenschap.¹⁹ Sinds 1999 is het in Zweden strafbaar om een beroep te doen op de diensten van een prostituee. Op de aankoop van seksuele diensten staan er straffen die kunnen oplopen tot een boete van vijftig werkdagen (berekend in functie van iemands salaris) en een celstraf van zes maanden. Het is er niet illegaal om seks te verkopen. Dit beleid werd vervolgens door Zweedse vertegenwoordigers uitgedragen via internationale organisaties en fora. Andere Europese landen volgden het Zweedse voorbeeld: Noorwegen en IJsland (2009), Noord-Ierland (2015) en Frankrijk (2016).²⁰ In 2014 stemde het Europese Parlement voor een aantal niet-bindende aanbevelingen die het voor klanten moeilijker moeten maken om seksuele diensten te kopen. Deze hernieuwde aandacht voor de rol van de klant is opmerkelijk gezien abolitionistische bewegingen het ‘probleem van de klant’ niet vaak bovenaan de agenda hebben geplaatst. Niet de klanten maar de omkadering van prostitutie door de overheid zorgde er vervolgens hen voor dat de sekssector kon bloeien. De vraag zou worden versterkt door het aanbod. In vele landen leidde dit streven tot het verdwijnen van het negentiende-eeuwse ‘bordelensysteem’ (Nederland, 1911; België, 1948).

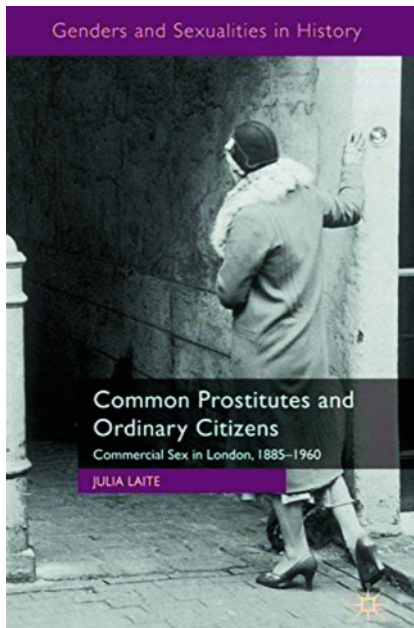
Volgens de Franse socioloog Lilian Mathieu werd het probleem van de klant recent ‘herontdekt’, onder meer door beleidsmakers, als een gevolg van verschuivingen binnen feministische en abolitionistische bewegingen.²¹ Sinds de jaren zeventig en tachtig gingen radicale feministen, zoals Kathleen Barry, de klant aanduiden als ‘schuldige’ voor het voortbestaan van een prostitutieel systeem dat de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen herbevestigde.²² Prostitutie en seksuele uitbuiting gaan volgens feministen als Barry hand in hand. Het criminaliseren van de klant zou leiden tot het afnemen en zelfs verdwijnen van prostitutie. Dergelijke stellingnames vonden vanaf het einde van de jaren negentig hun weg naar abolitionistische verenigingen zoals *Le Nid* in Frankrijk. Zoals hierboven aangehaald, mondde dit in enkele landen uit in nieuwe wetgeving. Volgens Mathieu berust de problematisering van de rol van klanten echter op een aantal tegenstrijdige aannames. Enerzijds zou de klant een niet zo nobele onbekende zijn, belust op seksuele bevrediging, racistisch in zijn seksuele voorkeuren, gewelddadig. Anderzijds vind je in abolitionistisch discours verwijzingen naar het zogenaamde feit dat elke man weleens klant zou kunnen zijn. In een door mannen gedomineerd systeem maken klanten gebruik van hun patriarchale voorrechten door seks te kopen van vrouwen die zich per definitie in een zwakkere positie zouden bevinden.

Dit brengt ons terug bij de vaststellingen van Lotte van de Pol en Julia Laite. Hoewel de klant niet geheel afwezig is in de historiografie over prostitutie, is zijn plaats toch eerder beperkt. Er werd weinig of geen specifiek historisch onderzoek verricht naar mannen die seks kochten van vrouwen. Ook bestaat er weinig of geen historisch onderzoek dat commerciële seks bekijkt ‘door de ogen van de klant.’ Aangezien historici in onderzoek over prostitutie een gegenderd perspectief hanteren, reproduceert de historiografie enigszins het klassieke verhaal over de publieke vrouw en de discrete klant. De anonieme klant bevindt zich nog steeds in een onderbelichte en daardoor minder gestigmatiseerde positie. Deze ‘voordelige’ positie blijkt zich buiten de historiografie echter tegen de vraagzijde te keren. De gebrekkige aandacht voor klanten in de historiografie zorgt ervoor dat zij niet mee ‘ profiteren ’ van de pogingen van historici om enkele aan prostitutie verbonden mythes en stereotypes te doorprikken. Door een gebrekkige interesse in klanten, heeft het historische veld op indirecte wijze bijgedragen aan het voortbestaan van mythes over klanten. Sommige daarvan liggen aan de basis van recente pogingen tot criminalisering.

Aandacht aan klanten besteden is dus belangrijk, zowel ter aanvulling van onze historische kennis over prostitutie als in het kader van lopende debatten over hoe je vrouwen die zich prostitueren kunt beschermen tegen elke vorm van uitbuiting en geweld. Het is niet onmogelijk de klant centraal te stellen in een his-

Alain Corbin, *Les filles de nocés*, Éditions Flammarion.

Julia Laite, *Common Prostitutes and Ordinary Citizens*, Palgrave Macmillan.

torische studie over prostitutie. Vaak wordt er in bijvoorbeeld juridische en politieke bronnen over prostitutie aandacht besteed aan de diverse actoren die bij een bepaald voorval betrokken waren, zowel aan prostituees als aan hun klanten. Door aandacht te hebben voor de complexiteit van prostitutie, kunnen we daarboven bijdragen aan debatten over de criminalisering van klanten en over het creëren van een statuut voor sekswerkers. Nog te vaak wordt de criminalisering van één van de aspecten van prostitutie gezien als deel van de oplossing van een ‘probleem’. Getuige daarvan de recente uitspraken van de burgemeester van Brussel, Philippe Close in de veelgelezen Franstalige krant *La Dernière Heure*.²³ Close spreekt zich in een interview over straatprostitutie in een zich gentrificerende wijk uit voor het “uitroeien van de prostitutie” en schaarst zich achter “de strijd van vrouwen”. Volgens de burgemeester is het criminaliseren van de klant hierbij vanzelfsprekend. ///

Noten:

- ¹ L. van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1996) 125.
- ² J. Laite, *Common Prostitutes and Ordinary Citizens. Commercial Sex in London, 1885-1960* (Basingstoke 2012) 43-53.
- ³ M.A. Monto, 'Prostitutes' Customers: Motives and Misconceptions', in: R. Weitzer (red.), *Sex for Sale. Prostitution, Pornography, and the Sex Industry (Second Edition)* (New York 2010) 233-234.
- ⁴ M. Rodríguez García, 'Defining Commercial Sexualities, Past and Present', in: G. Brown en K. Browne (red.), *The Routledge Research Companion to Geographies of Sex and Sexualities* (Londen 2016) 321-329.
- ⁵ In andere disciplines gebeurde er wel onderzoek naar vrouwen die seks kopen. Een voorbeeld is: S. Altink, 'Female clients of sex workers' in: <http://sekswerkergoed.nl/female-clients-of-sex-workers/>. (Geraadpleegd op 21 december 2017).
- ⁶ Er bestaan enkele artikelen, gepubliceerd in lokale historische tijdschriften, waarin de klant, of een aspect betreffende de vraagzijde, centraal staat. Omdat ik mij concentreer op historische monografieën en omdat het om een zeer beperkt aantal publicaties gaat, nam ik deze publicaties niet op in mijn analyse. Een voorbeeld van een dergelijk artikel is: P.A.J. Otgaat en J.F.J.G. van Schaik, 'De prostituant te Leiden in het laatste kwart van de negende eeuw', in: *Jaarboek der sociale en econo-*

- mische geschiedenis van Leiden en omstreken*, 5 (1993)117-133.
- ⁷ T. Gilfoyle, 'Prostitutes in History: From Parables of Pornography to Metaphors of Modernity', in: *The American Historical Review*, 104:1 (1999) 117-141.
- ⁸ Dit gezegd zijnde, ligt het natuurlijk niet in mijn bedoeling afbreuk te doen aan de verwezenlijkingen van historici als Erica-Marie Benabou, Gail Hershatter, Ruth Rosen, Judith Walkowitz en Luise White die van vrouwen het centrum van hun onderzoek maakten. Zij zetten zich af tegen een historiografie waarin 'grote mannen' lang centraal hadden gestaan.
- ⁹ J.R. Walkowitz, *Prostitution and Victorian society. Women, class, and the state* (Cambridge 1980). De opkomst en ondergang van het negentiende-eeuwse systeem van geregleerde prostitutie in Nederland wordt besproken in *Het mysterie van de Verdwenen Bordelen*. M. Bossenbroek en J.H. Kompagnie, *Het Mysterie van de Verdwenen Bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1998).
- ¹⁰ C. Machiels, *Les féminismes et la prostitution 1860-1960* (Rennes 2016).
- ¹¹ C. Machiels, *Les féminismes et la prostitution*, 172 e.v. Abolitionistische bewegingen ijverden, vanaf de laatste decennia van de negentiende eeuw, voor het doen verdwijnen van de regulering van prostitutie door de overheid.
- ¹² K. Lambert, *Itinéraires féminins de la déviance: Provence 1750-1850* (Aix-en-Provence 2012).
- ¹³ P. Koenders, *Tussen Christelijk Réveil en Seksuele Revolutie. Bestrijding van zedeloosheid in Nederland, met nadruk op de repressie van homoseksualiteit* (Amsterdam 1996) 84-93.
- ¹⁴ A. Corbin, *Les filles de noce. Misère sexuelle et prostitution (19e et 20e siècles)* (Parijs 1978).
- ¹⁵ P. Howell, *Geographies of regulation: Policing Prostitution in Nineteenth-Century Britain and the Empire* (New York 2009).
- ¹⁶ Berlin Coquette, *Prostitution and the New German Woman, 1890-1933* (Ithaca 2013) 23.
- ¹⁷ J. Laite, *Common Prostitutes*, 43.
- ¹⁸ P. De Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen* (Hilversum 1997) 275-276.
- ¹⁹ L. Mathieu, 'Des monstres ordinaires. La construction du problème public des clients de la prostitution', in: *Champ pénal/Penal field*, 12 (2015) 1-23.
- ²⁰ W. Irigoyen, 'Prostitution, la guerre des modèles', in: *Le monde diplomatique*, januari 2017, 18-19.
- ²¹ L. Mathieu, 'Des montres ordinaires', 5.
- ²² K. Barry, *The Prostitution of Sexuality* (New York 1996).
- ²³ <http://www.dhnet.be/regions/bruxelles/prostitution-la-police-fait-son-grand-retour-a-bruxelles-5999d8f5cd706e263f805040> (geraadpleegd op 16 oktober 2017).

Pieter Vanhees (1988) werkt voor KU Leuven aan een onderzoeksproject over de geschiedenis van prostitutie in België tijdens de 19de en 20ste eeuw.

Contact:
pieterherman.vanhees@kuleuven.be

Geelgieters en hermaphrodieten

In de afgelopen decennia verschenen in verschillende Europese landen overzichtswerken over de geschiedenis van homoseksualiteit. Nu is er dan ook een overzicht over België, geschreven door de jonge historici Dupont, Hofman en Roelens, aangevuld in twee hoofdstukken door de 'oude rotten' Borghs en Eeckhout. In dit publiksboek hebben de auteurs gekozen voor een vertrouwd patroon zoals dat in eerder elders verschenen overzichtswerken gebruikt is. Ze geven een chronologisch verhaal, dat 'ergens' in de middeleeuwen begint, doorloopt tot min of meer vandaag, en dat zich vooral concentreert op mannen (en een enkele vrouw) met homoseksuele contacten.

/ Judith Schuyf /

Ze stellen zich daarbij steeds vier vragen: Waar vond men elkaar? Hoe zag men zichzelf, en vanaf wanneer is er sprake van een subcultuur en identiteit? Het centrale uitgangspunt van het boek is de stilte die in België over homoseksualiteit heerste, daaruit volgt de vierde vraag: waarom bleef het in België zo stil?

Dit zijn zinnige vragen, maar door de gekozen aanpak zijn de antwoorden niet onprobleematisch, los van het feit dat zowel 'homoseksualiteit' als 'België' een construct zijn. Een van de verklaringen voor het stilzwijgen ligt volgens de auteurs in de rol en de instrumenten van de katholieke kerk, en de door de burgerij geïnternaliseerde norm om vooral geen schandalen te willen veroorzaken en daarom er het zwijgen toe te doen. De kerk speelt al in het eerste hoofdstuk een rol als de sodomie-tervolgelingen van de late zestiende eeuw in het kader van de religieuze conflicten in die periode worden geplaatst. Meer in het algemeen blijken processen tegen sodomieten vooral gericht te zijn geweest op de maatschappelijk onaangepasten en afwijkenden. Wie zich gedeisd hield, viel niet op en kreeg geen problemen, en dat gold kennelijk tot ver in de twintigste eeuw.

Zeven van de acht hoofdstukken volgen de geaccepteerde chronologische canon van de westerse geschiedenis van homoseksualiteit: sodomieprocessen in de (late) middeleeuwen en de vroegmoderne tijd; het ontstaan van ontmoetingsplaatsen en bovenregionale netwerken in de achttiende eeuw. Strafvrijheid na de Franse revolutie, wanneer de beschuldigingen van sodomie verdwijnen en worden vervangen door straffen wegens openbare zedenschennis. De opkomst van de moderne stad met haar vrijheden, weg van de dwingende ogen van kerk en familie en de veelheid aan publieke

ruimten die de stad bood. De medicalisering van homoseksualiteit en haar paradoxale gevolgen: medicalisering leidde tot identiteitsvorming, en die weer tot enerzijds repressie (in België vooral door de rooms-katholieke kerk) en anderzijds activisme (in België door de schrijver Georges Eekhout, aan wie het zesde hoofdstuk is gewijd). Door de beschrijvingen van de artsen werd homoseksualiteit een bekender fenomeen en konden meer mensen zich in de verschijnselen herkennen. Het is merkwaardig dat de periodes van de wereldoorlogen geheel wordt overgeslagen, terwijl die toch grote impact hebben gehad over hoe tegen seksualiteit werd aan gekeken. In de naoorlogse periode begint hoofdstuk zeven, dat over de moderne emancipatie handelt, met de grote vervolgingsgolf van 1955-7. Dat was rijkelijk laat (elders in het westen vond deze direct na 1945 plaats) en wordt gezien als een gevolg van de Koude Oorlog en de invloed van het McCarthyisme in de VS. De (ook late) opkomst van de verleidingstheorie leidt in 1965 (!) tot de hernieuwde strafbaarstelling van homoseksuele contacten tussen meerder- en minderjarigen met een leeftijdsgrens van achttien. Men meende lang dat jongeren vooral door verleiding door oudere mannen homoseksueel zouden kunnen worden en probeerde dit door wetgeving te verhinderen. De introductie van dit wetsartikel 372bis gaf aanleiding tot de moderne emancipatiebeweging. Voor de huidige situatie wordt met name aandacht aan het Vlaamse gedeelte gegeven, die haar voorbeeld vooral uit het meer emancipatiegerichte Nederland haalde. Wallonië dat vooral naar de meer ingetogen Franse homobeweging keek, komt minder aan bod. Uit eigen ervaring weet ik dat de Brusselse beweging, die veelal tweetalig was, in de periode na 1980 een belangrijke verbindende rol speelde tussen de twee landsdelen.

Het laatste hoofdstuk omvat een overzicht van het ontstaan van de holebi-cultuur vanaf de jaren tachtig. Die viel kennelijk moeilijk in te vlechten in het hoofdstuk over de maatschappelijke ontwikkelingen in deze periode, en gaf de auteur Bart Eeckhout de gelegenheid om nog iets over lesbische vrouwen te kunnen schrijven, en de migranten holebi-beweging aan te stippen.

Tot in de twintigste eeuw leunt het boek zwaar op oorspronkelijk strafrechtelijk bronmateriaal dat de auteurs uit de archieven hebben gehaald. Helaas worden bronnen niet in chronologische volgorde geciteerd, dat maakt het soms wat chaotisch. Het ontbreken van noten in de gehele tekst is doodjammer, net als de afwezigheid van een register.

Door het gebruik van strafrechtelijke bronnen ligt veel nadruk op de opvattingen van anderen (de overheid) en op de situatie

van mannen die van mannen hielden, zij het dat hoofdstuk twee over verschillende dames gaat die in de vroegmoderne tijd van 'oneerlijkheid' en hermaphroditisme werden beschuldigd. Literatuurgeschiedenis zou wellicht meer invulling hebben kunnen geven aan de levens van degenen die niet puur op hun seksueel gedrag gedefinieerd werden.

Dat alles neemt niet weg dat de auteurs een bewonderenswaardige poging hebben ondernomen in een leemte te voorzien. Het boek biedt inkijkjes in de ontmoetingen tussen degenen die hun eigen sekse liefhadden, hoe deze tot stand kwamen en welke termen daarvoor gebruikt werden. Daar zijn termen bij die ons tegenwoordig niets meer zeggen. Zo werden homomannen rond 1900 'geelgieters' genoemd. De term wordt helaas niet uitgelegd. Geelgieters of kopergieters hielden zich bezig met een metaal dat op goud geleek, maar het niet was. Mogelijk verwijst het naar het idee dat homoseksualiteit slechts klatergoud kon zijn van wat toen gold als het enige 'echte' goud: het heteroseksuele huwelijk.

Wannes Dupont, Elwin Hofman & Jonas Roelens, *Verzwegen verlangen. Een geschiedenis van homoseksualiteit in België* (Antwerpen, 2017) Uitgeverij vrijdag.

Judith Schuyf studeerde geschiedenis en archeologie en promoveerde op een studie naar de geschiedenis van lesbische vrouwen in Nederland. Ze publiceert regelmatig onder meer over roze ouderen en lhbt-emancipatie.

Een unieke bron voor geschiedschrijving over de ontwikkeling van de Nederlandse verpleegkunde

Tastbaar verpleegkundig erfgoed in 'open depot'

De Stichting Historisch Verpleegkundig Bezit (SHVB) bestond medio 2016 dertig jaar. In juni 2017 opende de stichting aan het Foksdiep 2 op Urk een nieuw, fraai ingericht 'open depot'. Veel uniformen, objecten en instrumenten waarmee Nederlandse verpleegkundigen gewerkt hebben, liggen hier opgeslagen. Van vrijwel alle categorieën objecten zijn diverse exemplaren door de tijd heen beschikbaar om onderzocht en beschreven te worden door historici die in de ontwikkeling van het verpleegkundige beroep geïnteresseerd zijn. Ook alle voor geschiedschrijving benodigde verpleegkundige en medische literatuur ligt in het depot binnen handbereik. Het depot op Urk is daarmee een goudmijn. Dit artikel vertelt wanneer, door wie en hoe deze Nederlandse collectie verpleegkundig erfgoed van de SHVB tot stand is gekomen, wat deze omvat en hoe de collectie door historici en andere wetenschappers gebruikt kan worden.

/ Cecile aan de Stegge /

Tot circa 1990 baseerden historici zich hoofdzakelijk op geschreven bronnen, maar tegenwoordig is er een toenemende belangstelling voor geschiedschrijving aan de hand van voorwerpen.¹ De collectie van de SHVB past goed in deze zogenaamde *material turn*. Deze is extra belangrijk voor de geschiedkundige bestudering van de verpleegkunde omdat verpleegkundigen in het verleden nauwelijks schreven over hun werk. Zij werden beschouwd als doeners, niet als denkers. Niemand verwachtte van de zogenaamde 'handen aan het bed' dat die konden schrijven. Daardoor bleef de praktijk van de verpleegkundige zorg onderbelicht.

Docente Aly van der Meij-de Leur zoals ze op haar boek uit 1971 staat afgebeeld.

Foto: Blyssse.

Om dat tekort weg te werken, nodigt de SHVB historici uit om onderzoek te komen doen op basis van haar collectie.

Ontstaan van de collectie

Aly van der Meij-de Leur, die vanaf circa 1963 geschiedenis van verpleegkunde doceerde aan de toentertijd nieuwe verpleegsterschool van het Medisch Centrum van de Vrije Universiteit (VU) te Amsterdam, publiceerde in 1971 het boek *Van olie en wijn. Geschiedenis van verpleegkunde, geneeskunde en sociale zorg*.² Dit boek opende ook anderen de ogen voor het belang van geschiedschrijving over verpleegkunde. Mart van Lieburg, in 1978 benoemd als hoogleraar medische geschiedenis aan de VU, besloot om met Van der Meij-De Leur en andere historici cursussen in de geschiedenis van de genees- en verpleegkunde te ontwikkelen voor zowel artsen als docenten verpleegkunde. Samen stichtten ze daartoe een werkgroep.

De toenmalige docenten verpleegkunde aan de interne ziekenhuisopleidingen betoonden zich hierin zeer geïnteresseerd. In 1982 stichtten vier prille geslaagden de Vereniging voor de Geschiedenis der Verpleegkunde (VGV).³ Deze stelde zich ten doel "het bevorderen van de kennis der geschiedenis van de verpleegkunde in de ruimste zin".⁴ De VGV nam in korte tijd een aantal succesvolle initiatieven. Zo creëerde deze een bulletin, een jaarlijkse excursie naar een historisch belangrijke zorgvoorziening, een cursus voor professionalisering van het geschiedenisonderwijs in de verpleegkunde en een documentaire. Deze serie, *Een koelende hand op het klamme voorhoofd. Honderd jaar verpleging in Nederland*, werd in 1994 uitgezonden op

televisie.⁵ De geschiedenis van de genees- en verpleegkunde bereikte dankzij de VGV een steeds breder publiek en verwierf geleidelijk een plek in het collectieve culturele geheugen van Nederland.

Intussen stelden feministische historici als Truus Spijker en Cora van der Kooij de lage waardering in de Nederlandse samenleving voor onderwijs aan meisjes en vrouwen aan de orde, alsmede de daaruit voortvloeiende lage waardering voor alle verzorgende en verplegende arbeid die overwegend door vrouwen werd geleverd.⁶ Dergelijke geschriften joegen de belangstelling onder jongeren voor het vak verpleegkunde aan en daagden de overheid uit om te komen met een hogere beroepsopleiding. Zodoende werden steeds meer jonge vrouwen en mannen verpleegkundige en eisten zij betere arbeidsvoorwaarden. In 1989 en 1990 vonden grote vakbondsdemonstraties plaats. De 'witte woede' was geboren.

Opruiming in ziekenhuizen en onderwijsinstellingen

De eveneens toenemende interesse in verpleegkundige geschiedenis viel samen met een zekere opruimwoede in Nederlandse ziekenhuizen, onderwijsinstellingen en de thuiszorg. De VGV werd overspoeld met telefoontjes van leden die gebruiksvoorwerpen of zelfs complete collecties wilden redden van de vuilcontainer. De hoeveelheid aangeboden goederen werd al snel zó groot dat de VGV besloot dat een tweede rechtspersoon nodig was voor de taak om dit culturele erfgoed te beheren en behouden. De statuten van deze nieuwe Stichting Historisch Verpleegkundig Bezit (SHVB) werden getekend in juni 1986. In 1988 trad docente verpleegkunde Ida van Deth-Ruys namens de VGV toe tot het bestuur van SHVB. Zij werd tevens collectiebeheerder. Dat is zij anno 2018 nog steeds.

De jonge SHVB vond rond 1990 onderdak in Amersfoort. Deze gemeente had aanvankelijk de ambitie om een Museum Verpleging en Verzorging rond de collectie te beginnen. Helaas liep dit initiatief stuk op geldgebrek. Van Deth-Ruys won daarop advies in bij het museumconsulentschap van de Provincie Utrecht. Zij wilde weten hoe zij de collectie moest beheren als er geen museum kwam. Men adviseerde haar dat het een allereerste vereiste was om de collectie te registreren op basis van internationaal aanvaarde museale richtlijnen, ongeacht of SHVB nu een eigen museum bezat of genoodzaakt was zich op uitleen aan andere musea te richten. Van Deth-Ruys concludeerde hieruit dat de SHVB zelfstandig als objectendepot zou kunnen voortbestaan, mits alle vrijwilligers in museaal verantwoorde registratie werden geschoold.

Nadien leende de SHVB dan ook steeds (geregistreerde delen van) haar collectie uit aan andere musea. Met het in mei 1998 geopende Nationaal Museum Verpleging en Verzorging in Angerlo tekende de stichting in 2001 een samenwerkingsovereenkomst voor 25 jaar, waar- >>

in stond dat beide partijen streefden naar één museale collectie op het gebied van de verpleegkunde. De SHVB zou die collectie bezitten en beheren; het Nationaal Museum Verpleging en Verzorging verwierf het eerste recht om deze collectie tentoon te stellen.⁷ Deze overeenkomst ging ruim tien jaar mee. Ondertussen verhuisde het museum naar Zetten en werd de naam gewijzigd in Florence Nightingale Instituut (FNI). Toen het FNI in 2011 besloot haar expositieruimte af te stoten, ging de SHVB op zoek naar een nieuwe samenwerkingspartner en vond deze in de Stichting Centrum Medisch Erfgoed (SCME). Deze stichting opende in 2013 samen met artsen, fysiotherapeuten, verloskundigen en farmaceuten een Trefpunt Geschiedenis van de Geneeskunde op Urk. Dit trefpunt werd gerealiseerd met als expliciete doel fysieke collecties objecten en literatuur te behouden. Toen duidelijk werd dat de SCME een aanpalende ruimte kon aankopen die de SHVB voor een luttel bedrag als open depot zou kunnen huren, was de keus snel gemaakt. De SHVB pakte eind maart 2016 haar collectie in en verhuisde van Amersfoort naar Urk.

De collectie

De collectie verpleegkundig erfgoed op Urk omvat 8.000 objecten (zowel strikt verpleegkundige objecten als instrumenten op het snijvlak van genes- en verpleegkunde), 4.000 boeken en honderden foto's. Vrijwel alle objecten zijn geregistreerd volgens internationaal geldende museale richtlijnen, hetgeen in de praktijk betekent dat zij zijn ingedeeld in acht categorieën en met behulp van diverse kaarten snel te vinden zijn.

Het potentiële gebruik van de collectie door historici is te illustreren aan de hand van de (zeer grote) collectie couveuses van de SHVB. Deze apparaten behoren tot de categorie 'gebouwuitrusting', vallen onder de subcategorie 'bedverpleging' en hebben als titel 'couveuse'. De oudste is de couveuse met registratienummer 1998 (foto 3). Deze couveuse is – zo vermeldt de kaart – van metaal en glas; werd vervaardigd door de NV Hendriks & van Van Steenberghe te Amsterdam en is op 17 april 1996 in bezit gekomen van de SHVB door een schenking van het scholingsinstituut voor ziekenverzorgenden ENA te Arnhem. Deze negentiende-eeuwse couveuse werd warm gestookt met behulp van grote geglaceerde keien, die door verpleegsters in een hete oven moesten worden voorverwarmd. Dreigde het in de couveuse te warm te worden voor de pasgeborene, dan kon de verpleegster de klep met behulp van een ketting open laten hangen. De daarop volgende couveuse (op foto 4 zit die achter de klep met de acht luchtgaatjes) is er een van hout uit circa 1905. In 1904 had een Friese huisarts in een blad voor wijkverpleegsters deze zogenaamde 'couveuse ten plattelande' beschreven. Hij had aanbevolen dat elke dorpsstimmerman zo'n 'kistje van Auvar'd' voor de plaatselijke kruisvereniging moest timmeren, opdat de wijkverpleegster dit kon meenemen als zij ergens een te vroeg ge-

boren kindje moest verplegen. Met behulp van een lade waarin zich vijf kruiken bevonden, kon de verpleegster de couveuse gelijkmatig op temperatuur houden; steeds moest zij daartoe een van de vijf kruiken verwisselen. Ook moest ze de temperatuur, de luchtbevochtiging en de ventilatie continu in de gaten houden. Nummer 3 (foto 5) is een 'couveuse ten plattelande' van omstreeks 1935. Aan dit exemplaar is duidelijk te zien dat de verpleegster inmiddels kon kiezen tussen twee bronnen om de couveuse mee warm te stoken: ofwel een lade met warme kruiken, ofwel een lade met elektrische gloeilampen, al naargelang de welstand van de familie die zij bezocht. De vierde en laatste couveuse (foto 6) komt uit de tijd van de high-tech intensive care afdelingen voor te vroeg geboren kinderen binnen algemene ziekenhuizen. Een dergelijke couveuse zou de SHVB nog graag verwerven! Dit artikel is te kort om diepgaand op alle veranderingen in het werk van couveuseverpleegkundigen in te kunnen gaan. Maar dit voorbeeld maakt afdoende duidelijk dat de materialen waarmee verpleegsters werkten licht kunnen werpen op veel van hun taken. Naast couveuses bezit de SHVB talloze andere objecten en instrumenten die bestudering verdienen. Een gedetailleerde beschrijving van deze objecten kan de historische praktijk van het verplegen onthullen. ///

Noten:

- ¹ D.W. Kingery (red.), *Learning from Things. Method and Theory of Material Culture Studies* (Oxford 1996); D. Hicks (red.), *The Oxford Handbook of Material Culture Studies* (Oxford 2010); A. Gerritsen en G. Riello (red.), *Writing Material Culture History* (London 2015); L. Artner, I. Atzl en C. Kollowe, 'Über die Notwendigkeit einer "Pflege der Dinge". Wie Dinge die historische und gegenwärtige Pflege erfahrbar machen', *Sozial Extra* 1 (2016) 51-53.
- ² A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn. Geschiedenis van verpleegkunde, geneeskunde en sociale zorg*. (Amsterdam 1971).
- ³ De eerste vier verpleegkundige bestuursleden waren: Anna Damstra, Ida van Deth-Ruys, Reinie Prinsenberg en Lenie Wittekoek-Ottewanger.
- ⁴ Statuten en Huishoudelijk Reglement van de Vereniging voor de Geschiedenis der Verpleegkunde, 20 september 1982, 1.
- ⁵ Deze documentaireserie is gemaakt door A. van den Hout en gecoördineerd door de VGV-leden B. van Dam-Mantel en A. Knottenbelt als verpleegkundigen en H. Binneveld als historicus (Erasmus Universiteit Rotterdam).
- ⁶ T. Spijker, *Mooi en beschaafd verplegen, een historische analyse van een vrouwenberoep* (Lochem 1979); V. van Gemert en T. Spijker, *Verdichtsel en werkelijkheid. Een verkennende studie van de ambivalentie ten opzichte van zorgen en verzorgen in de verpleging* (Lochem 1982); C.H. Bakker-van der Kooij, "Mara. Pleegzuster zijn". Ontwikkelingen in de ziekenverpleging en de organisatiepogingen van verpleegsters in Nederland 1870-1920; in: J. Blok e.a., *Tweede Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* (Nijmegen 1981) 193-221; C.H. Bakker-van der Kooij, 'De maatschappelijke positie van verpleegsters in de periode 1880-1940'; in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 96 (1983) 454-475; C. van der Kooij, 'Mans die moeten hier ter syden. De organisaties van verplegend personeel in Nederland in de periode 1880-1930' (Utrecht 1990). Herziene uitgave van indertijd ongepubliceerde doctoraalscriptie uit 1979 voor sociaaleconomische geschiedenis.
- ⁷ Samenwerkingsovereenkomst FNI-SHVB, 3 april 2001, punt 1.

Foto: René Dissel.

Cecile aan de Stegge is een gepromoveerd historica en sedert oktober 2012 voorzitter van het bestuur van de Stichting Historisch Verpleegkundig Bezit. Informatie over de SHVB is te vinden op haar website: www.verpleegkundigerfgoed.nl

Collectie SHVB

5

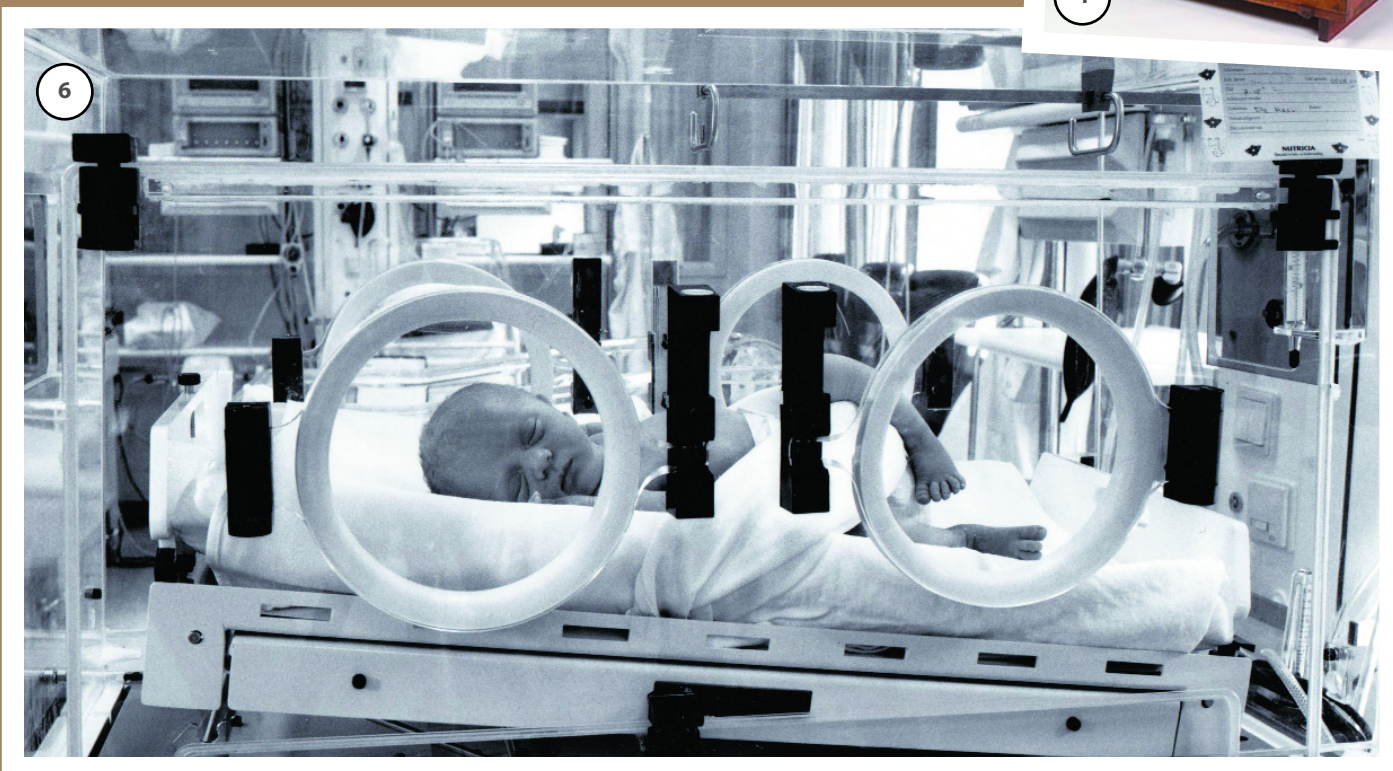
Foto: Maurice Heesen

- 2 Ida van Deth-Ruys, 16 augustus 2016.
- 3 Een Nederlandse couveuse uit de negentiende eeuw
- 4 Een Nederlandse couveuse van omstreeks 1905.
- 5 Een Nederlandse couveuse ten plattelande uit 1935.
- 6 Baby Thijs Kruizinga (juni 1996) in een couveuse op een neonatologie intensive care unit (NICU) in ziekenhuis De Heel, Zaandam. De foto werd eerder gepubliceerd in C. Ariëns, *Voor ogen... Zorg in de regio Amsterdam* (Amsterdam 1996) 16.

4

Collectie SHVB

6

Foto: Cathren Ariëns.